

C. G. JUNG

**SZELLEM ÉS ÉLET
LÉLEK ÉS HALÁL
FÖLD ÉS LÉLEK
AZ ARCHAİKUS EMBER**

SZELLEM ÉS ÉLET*

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült C. G. Jung: Geist und Leben.

In: C. G. Jung: Gesammelte Werke.

Band 8. pp. 361-383. Rascher & Cie. AG, Zürich 1967

Fordította S. NYÍRŐ JÓZSEF

A fordítást ellenőrizte LINCZÉNYI ADORJÁN

* Elhangzott 1926. október 29-én az Augsburgi Irodalmi Egyesületben a „*Természet és szellem*” témáról szervezett előadássorozat keretében.

A szellem és az élet összefüggése azok közé a problémák közé tartozik, amelyek vizsgálata során rendkívül bonyolult tényezőkkel kell számolnunk. Éppen ezért vigyáznunk kell, nehogy magunk bonyolódjunk bele a szavak hálójába, amelyekkel meg akarjuk fejteni a nagy rejtvényt. Mert hiszen hogyan is tudnánk másképpen bevonni a gondolkodási folyamat áramába azt a csaknem végtelen távlatú ténykomplexust, amelyet „szellemnek” vagy „életnek” nevezünk, mint drámaian kifejezve szavak, fogalmak segítségével, amelyek pusztá váltópénzei az intellektusnak? Noha ez a szavakkal kapcsolatos kétely terhesnek tűnik, véleményem szerint nagyon is helyénvaló minden olyan esetben, amikor alapvető dolgokról szándékozunk beszélni. A „szellem” és a „lélek” szavak kétségtelenül közkeletű, sőt ősidők óta ismert figurák, amelyeket néhány évezrede ide-oda tologatnak a gondolkodó ember sakktábláján. A probléma nyilván a sötét őskorban kezdődött, amikor valamelyik ősrünk azt a zavarba ejtő felfedezést tette, hogy az eleven levegő, amely a haldokló utolsó *hörgésével* elhagyja a testet, többet jelent, mint pusztán a mozgó levegőt. Ezért aligha véletlen, hogy olyan hangutánzó szavak, mint *ruach*, *ruch*, *roho* (héber, arab, szuahéli) a szellemet is jelölik, nem kevésbé világosan, mint a görög *pneuma* és a latin *spiritus*.

Hiszen tudjuk valóban - bármennyire ismerjük is a szót -, mi is tulajdonképpen a szellem? Vagy biztosak vagyunk benne, hogy ha ezt a szót használjuk, mindannyian ugyanazt értjük rajta? Elvégre a „szellem” szó nem meghatározó, hanem kétes, sőt ijesztően többértelmű. Ugyanaz a szó - szellem - jelent egy átfogó jelentőségű elképzelhetetlen, transzcendens eszmét; banálisabban egy fogalmat, amely az angol *mind*-nak felel meg; egy intellektuális viccről is mondhatjuk, hogy „szellemes”, de létezik kísértetként megjelenő szellem is, továbbá olyan tudattalan komplexus vagy spiritiszta jelenség, amely asztaltáncoltatásban, automatikus írásban, kopogtató hangokban stb. nyilvánul meg, átvitt értelemben pedig beszélünk egy bizonyos társadalmi csoport uralkodó nézetrendszeréről - „az ott uralkodó szellemről”, és végül a német nyelv a *Geist* (szellem) szót anyagi értelemben is használja, amikor például *Weingeist*-et (borszeszt), *Salmiakgeist*-et (szalmiákszeszt) és általában *geistige Getränke* (szeszes italokat) fejez ki vele. Ez nem rossz tréfa, hanem egyfelől a német nyelv tiszteletre méltó ősi múltja, másfelől a gondolat bénító tehetetlensége, és tragikus akadály mindenki számára, aki tiszta eszmék távoli magaslatait szavak létrájával reméli elérni. Hiszen ha kimondom a „szellem” szót, nem korlátozom az adott pillanatban hangsúlyozott értelemre, nem teljesen zárom ki a szó többértelmű csillogását, színjátzását.

Ezért fel kell tennünk az alapvető kérdést: tulajdonképpen mit is jelent a „szellem” szó, ha az „élet” fogalmával összefüggésben használjuk? Semmiképpen sem szabad hallgatólagosan fel-tételeznünk, hogy alapján véve mindenki pontosan tudja, mit értünk „szellemen” vagy „életen”.

Nem vagyok filozófus, hanem csak egyszerű empirikus, és hajlamos vagyok rá, hogy minden nehéz kérdésben a tapasztalatok alapján döntsék. Ahol azonban nincsen kézzelfogható tapasztalati bázis, inkább megválaszolatlanul hagyom a felvetett kérdéseket. Ezért mindig igyekszem az absztrakt témákat visszavezetni tapasztalati tartalmukra, szeretnék ugyanis valamennyire biztos lenni benne, hogy tudom is, miről beszélek. Be kell vallanom, hogy nem tudom, valójában mi a szellem, és éppoly kevésbé tudom azt, hogy mi az élet. Az „életet” csak mint élő testet ismerem; arról, hogy mi lehet önmagában, absztrakt állapotban egy pusztá szón kívül, arról soha halvány sejtésem sem volt. Ezért kénytelen vagyok először élet helyett élő testekről, szellem helyett pedig a lelkiről mint jelenségről beszélni. Egyáltalán nem azért, hogy a feltett kérdést megkerülve a testről és a lélekről elmélkedjem; ellenkezőleg, azt remélem, hogy éppen a tapasztalati bázis segítségével juttathatom hozzá a szellemet valósághoz létehez - és nem is az élet rovására.

Az élő test fogalma talán kevésbé nehezíti meg kérdésünk megvilágítását, mint az élet általános fogalma, mert hiszen a test látható és tapasztalható dolog, amely segítségére van a képzelőtehetségnek. Ezért könnyen meg tudunk egyezni abban, hogy a test anyagi egységeknek az élet céljára alkalmazott, immanensen összefüggő rendszere, és mint ilyen az eleven lénynek érzékileg felfogható megjelenése, vagy egyszerűbben kifejezve: az anyagnak az eleven létezést lehetővé tevő, célszerű elrendeződése. Félreértések elkerülése végett szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a test definíciójába nem foglaltam bele egy bizonyos valamit, nevezetesen azt, amit homályosan eleven létnek, létezésnek, lénynek (*Wesen*) nevezek. Viszont e különválasztással, amelyet egyelőre sem védelmezni, sem bírálni nem óhajtok, azt szeretném hangsúlyozni, hogy a test nem pusztán mint anyagok béna halmaza értendő, hanem mint életre kész, az életet lehetővé tevő anyagi rendszer, azzal a feltétellel azonban, hogy egy életre hívó lendület csatlakozása nélkül minden készség ellenére nem élhetne. Hiszen - eltekintve ennek az életlendületnek a lehetséges jelentkezésétől - a pusztá test híján volna valaminek, ami elengedhetetlen az élethez, nevezetesen a lelki komponensnek. Ezt tudjuk elsősorban az önmagunkkal kapcsolatos közvetlen tapasztalásból, közvetve pedig az embertársainkhoz fűződő tapasztalatok révén, valamint azokból a tudományos megállapításokból, amelyek a legmagasabb fejlettségű gerincesekre és - mivel semmi sem szól ez ellen - a legalacsonyabb rendű állatokra és a növényekre is vonatkoznak.

Mármost feltehetően egyenlővé kell tennem az „életre hívó lendületet”, amelyről az imént beszéltem, azzal a lelki komponenssel, amely az emberi tudatban úgyszólván közvetlenül felfogható, és ezzel rekonstruálnom kell a lélek és a test ismert ősrégi dichotómiáját, kettősségét. Vagy léteznek valahol okok, amelyek ennek az életre lendítésnek a lélektől való különválasztását igazolnák? Ezzel a lelket is úgy fogunk fel, mint valamilyen célszerű rendszert, mint nem pusztán életre kész, hanem éppenséggel valamilyen biomatériát vagy - még pontosabban - az életfolyamatok valamilyen elrendeződését. Egyáltalán nem vagyok biztos benne, hogy ez a nézet általános helyesléssel találkozik, mivel annyira hozzászoktunk ahhoz a felfogáshoz, amely szerint lélek és test eleven kettősséget alkot, hogy az emberek aligha hajlandók minden további nélkül a lelket a testben lejátszódó életfolyamatok pusztá elrendeződésének tekinteni.

Amennyiben tapasztalásunk egyáltalán lehetővé tesz következtetéseket a lélek lényegére vonatkozóan, a lelki folyamat az idegrendszerrel függő jelenség. Elégészes biztonsággal tudjuk, hogy bizonyos agyrészek sérülése valamilyen lelki kieséseket okoz. Az agyvelő és a gerincvelő lényegében véve a szenzoros és a motorikus pályák kapcsolódásait, az úgynevezett *reflexíveket* tartalmazza. Legjobb, ha egy egyszerű példával szemléltetem, mit értünk ezen. Ujjunkkal megérintünk egy forró tárgyat: a forróság rögtön izgalomba hozza a tapintóidegek végződéseit. Az izgalom az egész érzőpálya állapotát megváltoztatja a gerincvelőig és onnan az agyig. De a tapintási ingert felfogó ganglionsejtek már a gerincvelőben továbbítják az állapotváltozást a motoros ganglionsejtekhez, amelyek erre válaszul ingereket küldenek a karizmoknak, és ezáltal előidézik az izomzat hirtelen összehúzódását és a kéz visszarántását. Ez olyan gyorsan történik, hogy a tudatos fájdalomérzés csak akkor jelentkezik, amikor kezünket már elrántottuk. A reakció tehát automatikusan következett be, és csak utólag tudatosult.

Ami azonban a gerincvelőben történt, az fogalmakkal és nevekkal ábrázolt kép formájában jut el az érzékelő énhez. Mármost az ábrázolt reflexívek, tehát a kívülről befelé mozgó ingerek és a belülről kifelé történők alapján képet alkothatunk azokról a folyamatokról, amelyeken a lelki komponens alapul.

Nézzünk mármost egy kevésbé egyszerű esetet: hallunk egy bizonytalan eredetű hangot, amely egyelőre semmilyen más befolyást nem gyakorol ránk, mint hogy hallgatózunk, igyekszünk kitalálni, vajon mit jelent. Ebben az esetben a hanginger az agyban képzetek, képek egész sorát idézi elő, amelyek a hangingerhez kapcsolódnak. Ezek a képek részben hangokat, részben arcokat, részben érzelmeket továbbítanak. Itt a kép szót kifejezetten a képzet értelmében használom. Egy lelki valami természetesen csak akkor lehet tudattartalom, ha elképzelhető, ha képszerű; ezért minden tudattartalmat képnek nevezek, mert mindegyikük az agyban lejátszódó folyamatok képmása.

Mármost a hanginger által felidézett képsor hirtelen hangok, majd arcok emlékét juttatja eszünkbe. Rádöbbenünk, hogy csörgőkígyó csörgését halljuk. Ezzel közvetlen kapcsolatbanriadójelzést kap a test egész izomzata. A reflexív tökéletes; de ebben az esetben különbözik előbbi állapotától, mert egy agyi folyamat, egy lelki képsor iktatódott be a szenzoros inger és a motoros ingerület közé. A test hirtelen feszültsége ekkor a szív és a véredények reakcióját idézi elő, és egyidejűleg olyan folyamatokat, amelyek lelkileg félelmet idéznek elő.

Így képzelhetjük el magunknak a lelki komponens létezését. Ez az agyban lejátszódó egyszerű folyamatok képmásaiból és a csaknem végtelen sort alkotó, említett képmások átdolgozásából áll. Ezeknek a képmásoknak a tulajdonsága a *tudat*. A tudat lényege a rejtély, amelynek megfejtését nem ismerem. Merőben formai tekintetben azt mondhatjuk, hogy a lelki történet akkor tudatos, ha kapcsolatba kerül az énnel. Ha ez a kapcsolat hiányzik, akkor nem tudatos. A felejtés megmutatja, hogy tartalmak milyen gyakran és milyen könnyen elvesztik kapcsolatukat az énnel. A tudatot ezért rendszerint a reflektor fényéhez hasonlítjuk. Csak a fénykévébe kerülő tárgyak jutnak el az észlelés szintjére. A véletlenül sötétben levő tárgy létezése azonban nem szűnik meg, csupán nem látjuk. A nem tudatos lelki komponens tehát valahol létezik, és nagyon valószínű, hogy ugyanolyan állapotban, mintha az én látókörömben lenne.

A tudat ezzel a magyarázattal, azaz az énnel való kapcsolattal eléggé érthetővé válhatna számunkra. Újabb kritikus pont azonban az én. Mit értsünk énen? Noha az én egységes, mégis rendkívül sokrétűen összetett. A kívülről és belülről érkező ingerületeket közvetítő érzékelő funkciók képmásaira, valamint lezajlott folyamatok képeinek iszonyúan nagy tömegére épül. Ezek a szerfelett különböző alkotórészek egy erős, összetartó tényezőt igényelnek, ezt pedig mint a tudatot ismertük fel. A tudat tehát az én elengedhetetlen előfeltételének tűnik. Én nélkül azonban tudat sem képzelhető el. Ez a látszólagos ellentmondás talán feloldódik azáltal, hogy az ént mint nem egyetlent, hanem nagyon sok folyamatnak és ezek összjátékának, vagyis az éntudatot alkotó összes folyamat és tartalom összességének fogjuk fel. Ezek sokasága ténylegesen egységet alkot, mégpedig azáltal, hogy a tudatkapcsolat afféle nehézkes erőként egy, talán virtuális centrum irányában összehúzza az egyes részeket. Ezért nem pusztán az énről beszélek, hanem *énkomplexusról*, azzal az indokolt előfeltétellel, hogy az én változó összetételű, és ezért változékony, ebből következően pedig nem szoros értelemben vett alakzat. A klasszikus én-változásokra, amelyek elmebetegeknél vagy álmokban jelentkeznek, itt sajnos nem térhetek ki.

Ha az ént lelki elemek kompozíciójának fogjuk fel, logikusan következik az a kérdés: vajon az én centrális képe, kizárólagos képviselője-e az egész emberi lénynek? Vajon rá vonatkozik, benne fejeződik ki az összes tartalom és funkció?

Erre a kérdésre nemmel kell válaszolnunk. Az éntudat olyan komplexus, amely az emberi léleknek nem az egészét öleli fel: mindenekelőtt végtelenül többet felejt, mint amennyit tud. Végtelenül sok olyasmit hallott és látott, ami sohasem jutott el a tudatáig. Gondolatok csíráznak a tudatán túl, sőt válnak már teljesen éretté, és mégsem tudatosulnak. Az énnak halvány sejtelve sincs a belső testi folyamatok hihetetlenül fontos szabályozásáról, amelynek

szolgálatában a szimpatikus idegrendszer áll. Amit kizárólag csak az én fog fel, talán a legkisebb rész abból, amit egy teljes tudatnak kellene tartalmaznia.

Az én ezért csak részkomplexus lehet. Talán az én az az egyedüli komplexus, amelynek belső koherenciája a tudatot jelenti? Talán más lelki rész teljes koherenciája nem volna éppúgy tudat? Nehezen látható be, hogy az érző funkciók bizonyos részének és az emléktároló bizonyos részének koherenciája miért lenne tudat, más lelki részek koherenciája viszont miért nem. A látásból, a hallásból stb. eredő komplexusoknak erős és jól szervezett a belső koherenciájuk. Semmi okunk azt feltételezni, hogy ezek ne is tudatosulhassanak. Ámde a vak és süket Helen Keller esete azt mutatja, hogy elegendő a tapintóérzék és a testérzékelés ahhoz, hogy létrejöjjön vagy lehetővé váljon a tudat, természetesen eleinte ezekre az érzékekre korlátozódóan. Ezért az éntudatot mint különböző „érzéktudatok” kombinációját képzelem el, amelyen belül az egyes tudattartalmak önállósága a fölérendelt én egységébe integrálódik.

Mivel továbbá az éntudat egyáltalán nem fog át minden lelki tevékenységet és jelenséget, vagyis nem minden képmást tartalmaz, és a legnagyobb erőfeszítést kifejtő akarat sem képes behatolni bizonyos, előle elzárt régiókba, természetesen felvetődik a kérdés, hogy nem létezik az *összes* lelki tevékenységnek az éntudathoz hasonló koherenciája, valamiféle magasabb rendű másféle tudat, amelyben az énem bizonyos felismert tartalom volna, mint például a látás tevékenysége, és ez magasabb rendű összefüggésben egybeolvadt volna különben tudattalan tevékenységekkel. Éntudatunk esetleg úgy foglal helyet a teljes tudatban, illetőleg tudategészben, mint a kisebb kör a nagyobbikban.

Ahogy a látás, a hallás stb. tevékenysége magáról képmást produkál, amely ha az énnel összefüggésbe kerül, az adott tevékenység tudatos voltát eredményezi, úgy, mint már említettem, az én is értelmezhető valamennyi általa felfogható tevékenység összessége képmásának. Csaknem nyilvánvalónak tarthatjuk, hogy valamennyi lelki tevékenység képmást teremt, sőt éppen ebben rejlik lényegi természete, máskülönben egyáltalán nem nevezhetnénk „lelkinek”. Miért ne lehetne hát a tudattalan lelki tevékenységeknek ugyanúgy sajátossága a képszerűség, mint a tudatom által elképzelhetőké? Sőt, mivel az ember önmagában zárt életegység, kézenfekvőnek látszana az a következtetés, hogy valamennyi lelki tevékenység képmása integrálódik az egész ember összképében, és az ember mint én ezt szemléli és raktározza el a tudatában.

E feltételezés ellen semmilyen lényeges ellenérvet nem hozhatok fel; de ez hiábavaló képzelődés lenne addig, amíg nincs szükség arra, hogy ezzel valamit megmagyarázzunk. Még ha bizonyos lelki tevékenységek magyarázatára felhasználhatnánk is egy fejlettebb tudat lehetőségét, ez akkor is csak pusztán feltevés maradna, mivel az ész képességét messze meghaladja, hogy ezt a magasabb rendű tudatot mint ismeretet bebizonyítsa. Mindig fennállna az a lehetőség, hogy a tudatunkon túli sötétségben teljesen másként is lehetnek a dolgok, mint ahogy - akár a legmerészebb találékonysággal - elképzelésükre képesek vagyunk.

A továbbiakban még visszatérek erre a kérdésre. Egyelőre félreteszem, és visszakanyarodom az eredetihez, a lélek és a test kérdéséhez. Az előbb mondottak alapján hallgatóimnak az a benyomása támadhatott, hogy a *lélek képszerű* valami. A lélek képsorozat a szó legtágabb értelmében, de nem véletlen egymásmellettiség vagy egymásutániség, hanem mértéktelenül érzelmgazdag és célszerű építmény, az élettevékenységek képekben kifejezett szemléletessége. Éspedig éppen úgy, ahogy a test életre kész anyagának szüksége van a lelki komponensre, hogy életképes legyen, a léleknek is szüksége van az élő testre, hogy képei életre kelhessenek.

Noha lélek és test egy ellentétpár, és mint ilyen egy lénynek a kifejeződése, ez a természete nem ismerhető fel sem anyagi megjelenéséből, sem pedig a belsők közvetlen észleléséből.

Mint tudjuk, ősi felfogás szerint az ember egy lélek és egy test egyesüléséből keletkezett. De talán helyesebb azt mondani, hogy megismerhetetlen élőlény - amelynek természetéről semmi többet nem tudunk mondani, mint hogy ezzel homályosan életvitele összességét jelöljük -; kívülről nézve anyagi testként, belülről szemlélve pedig mint a testben zajló élettevékenység képeinek sorozatát fogjuk be. Az egyik immanens a másikban, és elfog bennünket a kétely, hogy végül test és lélek különválasztása nem a tudatossá tétel céljából kitalált értelmezési akció-e, nem a megismeréshez elengedhetetlen megkülönböztetése-e egy és ugyanazon ténynek, amelynek jogosulatlanul önálló létezést tulajdonítottunk.

A tudománynak nem sikerült megtalálnia az élet rejtélyének nyitját - sem a szerves anyagban, sem pedig a lélek titokzatos képsorozatában, ennek folytán még mindig csak keresgéljük az eleven lényt, amelynek létezését kényszerűen a tapasztalhatóságon túli térben posztulálhatjuk csupán. Aki ismeri a fiziológia ijesztő mélységeit, megszedül e kérdés feltevésekor, aki pedig valamit is tud a lélekről, kétségbe vonja majd azt a gondolatot, hogy ez a különleges tükörlény valaha valamit akár csak megközelítőleg is „megismerhet”.

Ezt a szempontot mérlegelve az ember feladhatná minden reményét, hogy valami lényegeset állít hat arról a homályos, sok-sok színben játszó dologról, amelyet szellemnek nevezünk. Számomra csak egyvalami világos, nevezetesen a következő: amiként az „éltető elem” a testben lakozó élet, akként a „szellem” a lelki lét foglalata, ahogyan a közbeszédben is gyakorta összekeverik a szellem fogalmát a lélek fogalmával. A „szellem” mint olyan ugyanabban a tapasztalhatóságon túli térben leledzik, mint az „éltető elem”, vagyis ugyanabban a ködös, homályos megkülönböztethetlenségben. Az a kétely pedig, hogy a lélek és a test végső soron nem egy és ugyanazon dolog, fennáll a szellem és az „éltető elem” közti látszólagos ellentét-nél is. A szellem és az „éltető elem” voltaképpen szintén egy és ugyanaz a mozzanat.

Egyáltalán szükség van-e efféle fogalmakra? Nem érhetnénk be a lélek és a test már éppen eléggé titokzatos ellentétével? A természettudományos szempont itt határt kell hogy szabjon. De létezik másik szempont is, amely a megismerés moráljával függ össze, s amely nem csupán lehetővé teszi, hanem éppenséggel megköveteli tőlünk, hogy továbbhatolva a látszólag áthághatatlan határt átugorjuk; éspedig a *pszichológiai* szempont.

Az eddigi fejtegetésben ugyanis a természettudományos gondolkodás realista álláspontjára helyezkedtem, anélkül hogy kétségbe vonnám azt az alapzatot, amelyen állok. De hogy röviden megmagyarázhassam, mit értek pszichológiai szemponton, meg kell mutatnom, hogy komoly kétely lehetséges a realista álláspont kizárólagos jogosultságát illetően. Lássuk például azt, amit az egyszerű értelem a leginkább valóságosnak fog fel, nevezetesen az anyagot: az anyag természetéről csak homályos elméleti feltevéseink vannak, képek, amelyeket lelkünk alkotott. A hullámmozgást vagy a napsugarat, ami a szememet éri, érzékelésem fényként fogja fel. Képekben dúskáló lelkem kölcsönöz a világnak színt és hangot, és ami azt a leginkább valóságos, racionális biztonságot, a tapasztalást illeti, annak legegyszerűbb formája is még mérhetetlenül komplikált építménye lelki képeknek. Vagyis bizonyos értelemben a közvetlen tapasztalás számára éppen csak maga a lelki komponens hozzáférhető. Mindent az közvetít, fordít le, szűr, allegorizál, torzít, sőt meghamisít. Annyira ellep bennünket a változó és végtelenül sok színben játszó képek délibábja, hogy nyelvünkre kívánczik egy nagy kételkedő mondása: „Semmi sem egészen igaz - és ez sem egészen igaz.” Olyan sűrű és olyan csalóka ez a köd körülöttünk, hogy fel kellett találnunk az egzakt tudományokat, mert így legalább egy parányi szikráját megpillanthatjuk a dolgok úgynevezett „valóságos” természetének. Az egyszerű értelem számára ez a csaknem kézzelfogható világ természetesen egyáltalán nem képek ködös gomolygásaként jelenik meg, de merülünk bele a primitívek lelkébe, vegyük szemügyre világképüket a kultúremler tudatával, és máris fogalmat alkothatunk magunknak arról a nagy homályról, amelyben még mi is létezünk.

Amit a világról tudunk, és aminek közvetlenül a tudatában vagyunk, az megannyi tudattartalom, amely távoli, homályos forrásokból származik. Nem szeretném vitatni sem a realista álláspontnak, az *esse in re*-nek, sem az idealista álláspontnak, az *esse in intellectu solo*-nak a relatív érvényességét, hanem egyesíteni szeretném ezeket a szélsőséges ellentéteket egy *esse in anima*, azaz pszichológiai szempont révén. *Közvetlenül csak képvilágban, a képek világában élünk.*

Ha ezt az álláspontot komolyan vesszük, sajátos következtetésekre jutunk, például arra, hogy a lelki tények érvényessége nem igazolható sem az ismeretelmélet, sem a természettudományos tapasztalat által. Csak egyetlen kérdés nyom a latban: valamely tudattartalom adott-e vagy sem? Ha adott, úgy ez a körülmény önmagában véve érvényre juttatja. A természettudomány csak akkor kaphat szerepet, ha tartalma azzal az igénnyel lép fel, hogy kijelentéssel bírjon valamely dologról, amely a külső tapasztalásban megjelent; az ismeretelmélet pedig csak akkor, ha a megismerhetetlent megismerhetőnek tételezzük. Nézzünk egy példát, amelyet mindenki ismer: a természettudomány sehol sem fedezett fel Istent, az ismeretelmélet bebizonyítja Isten megismerésének lehetetlenségét, a lélek azonban előáll a megállapítással, hogy tapasztalja Istent. Isten közvetlenül tapasztalható lelki tény. Ha ez nem így volna, Istenről egyáltalán szó sem esne. A tény önmagában érvényes, anélkül hogy szüksége volna valamiféle nem pszichológiai bizonyításra, és egyszersmind hozzáférhetetlen a nem pszichológiai kritika minden formája számára. Sőt éppen ez a tény lehet a legközvetlenebb és legvalóságosabb tapasztalat, amelyet sem megmosolyogni, sem elutasítani nem lehet. Csak olyan emberek zárkózhatnak el ez elől az igazság elől, akiknek semmi érzékük nincsen a tényekhez, vagy akik babonák rabjai. Amíg az istentapasztalat nem támaszt igényt általános érvényre vagy arra, hogy elfogadtassa Isten abszolút létét, minden kritika lehetetlen, hiszen egy irracionális faktum, mint például az a tény, hogy léteznek elefántok, nem bírálható. Mindazonáltal az istentapasztalat a viszonylag általános érvényű tapasztalatok közé tartozik, úgy hogy csaknem mindenki tudja körülbelül, mit értünk az „istentapasztalat” kifejezésen. A tudományos pszichológiának ezt, mint viszonylag gyakran előforduló tény el kell ismernie. Nem szabad kézlegyintéssel elintéznünk azt sem, ami mint babona keveredett rossz hírbe. Ha valaki azt állítja, hogy szellemeket lát, vagy hogy megrontotta egy boszorkány, és ez számára több mint üres fecsegés, akkor ismét tényről van szó, amely annyira általános, hogy mindenki tudja, mit értünk „szellemen” vagy megrontáson. Biztosak lehetünk tehát, hogy ebben az esetben is meghatározott pszichikai ténykomplexussal van dolgunk, amely ebben az értelemben ugyanúgy „reális”, mint a fény, amelyet látok. Habár nem tudom, hogyan mutathatnám ki a külső tapasztalatban egy elhunyt szellemét, de el tudom képzelni azokat a logikai eszközöket, amelyek segítségével meggyőzően következtethetnék az élet halál utáni folytatódására. Viszont nekem azzal a ténnyel kell foglalkoznom, hogy a lélek minden korban és minden helyen szellemek észlelését hangoztatja, és ugyanúgy tekintetbe kell vennem, hogy sokan kereken tagadják ezt a szubjektív tapasztalatot.

Ez után az inkább általános fejtegetés után most szeretnék visszakanyarodni a szellem fogalmához, amelyet korábbi realista szemléletünkkel sehol sem tudtunk megragadni. A „szellem” (ugyanúgy, mint az Isten) a lelki tapasztalás olyan tárgyát jelöli, amely a külvilágban sehol sem mutatható ki és racionálisan nem ismerhető meg, amennyiben a szellem szót optimális értelmében alkalmazzuk. Ha megszabadulunk attól az előítéllettől, hogy valamely fogalmat vissza kell vezetnünk vagy a külső tapasztalat tárgyaira, vagy pedig az ész *a priori* kategóriáira, akkor koncentrálnakjuk figyelmünket és kíváncsiságunkat teljesen arra a különös és még ismeretlen valamire, amit a szellem szóval jelölünk. Ilyen esetben mindig hasznos, ha egy pillantást vetünk a feltételezhető etimológiájára, mivel fölöttébb gyakran éppen a szó története meglepő felismerésekre vezet az alapjául szolgáló pszichológiai tárgy természetét illetően.

A „szellem” (*Geist*) nagyon régóta, már az ófelnémetben és azután az angolszász *gâst*-ban földön túli lényt jelentett, ellentétben a testtel. Kluge szerint a szó alapjelentése - nem okvetlenül hitelesen, de valószínűsíthetően - kapcsolatban van az óskandináv *geisa* - dühöng, a gót *us-gasyan* - sodrából kihoz, a svájci német *ûf-gaista* - kiborul, valamint az angol *aghasht* - megrémül, megdöbben szavakkal. Ezt a kapcsolatot más nyelvi képződmények kiválóan alátámasztják. Azt mondjuk például, hogy „belébújt az ördög”, „megszállta az ördög”, „megszállottja valaminek” stb. A heves érzelmeket a pszichológia kialakulását megelőző időkben és még ma is a költői nyelvben - amely hatását még élő primitívségének köszönheti - szeretik démonokként megszemélyesíteni. A szerelmes emberről azt mondjuk, eltalálta Ámor nyila. Beszélünk Erisz almájáról, amely a viszályt jelképezi stb. Ha a „dühből magunkon kívül vagyunk”, nyilvánvalóan többé nem vagyunk azonosak önmagunkkal, hanem megszállt bennünket egy démon, egy szellem.

Az az őskori atmoszféra, amelyből valamikor a szellem szó származott, ma is bennünk él, természetesen tudattalanul. De miként a modern kor spiritizmusa mutatja, nagyon kevés kell ahhoz, hogy az ember a primitív szellemféleséget ismét felszínre hozza. Ha igaznak bizonyul az etimológiai levezetés (amely önmagában véve nagyon valószínű), akkor a „szellem” volta-képpen a perszonifikálódott affektus képmása. Amikor valaki elhamarkodott kijelentésekre ragadtatja magát, azt mondjuk róla, hogy hamar eljár a szája, amivel nyilván azt fejezzük ki, hogy szája önálló lényvé változott, amely a beszélőtől függetlenül cselekszik. A pszichológia nyelvén azt mondanánk: *minden affektus hajlamos rá, hogy autonóm komplexussá váljon*, hogy elszakadjon a tudat hierarchiájától és lehetőleg az ént is magával rántsa. Ezért nem csodálható, ha a primitív ész ilyenkor valamilyen idegen, láthatatlan lény, szellem tevékenységét látja. A szellem ebben az esetben az önállósult affektus képmása, amivel összhangban nevezték az ókori rómaiak a szellemeket *imagines*-nek, képeknek is.

De vegyük szemügyre a „szellem” fogalom másféle előfordulását. Az „apja szellemében cselekedett” mondat még kétértelmű, hiszen a „szellem” szó ebben az esetben éppen úgy utal egy elhunyt szellemére, mint gondolkodásmódjára. Vagy másik példa: „most más idő jár, más a szellem...” - ami a gondolkodásmód megújulását, megváltozását fejezi ki. A tulajdonképpeni elképzelés lényege itt is az, hogy a közösséget megszállja egy szellem, amely például egy házban *spiritus rector*-rá vált. De ilyesmit is mondhatunk: „Rossz szellem uralkodik a családban.”

Itt már nem affektusok perszonifikációjáról van szó, hanem egy egész gondolkodásmód, viselkedési mód vagy - a pszichológia nyelvén szólva - egy beállítódás szemléltetéséről. Tehát a naív felfogás szerint a rossz beállítódásnak, amelyet „rossz szellemként” emlegetnek, körülbelül ugyanaz a pszichológiai funkciója, mint egy perszonifikált affektusnak. Sokan meglepődnek ezen akkor, amikor „beállítódáson” rendszerint azt értik, hogy „az ember beállítja magát valamire”, vagyis valamilyen önálló tevékenységre, és ezzel szándékosságra gondolnak. A beállítódás vagy gondolkodásmód azonban korántsem mindig akarat eredménye, terméke, hanem létrejöttét talán még gyakrabban szellemi hatásnak, a környezet példájának vagy befolyásának köszönheti. Mint ismeretes, vannak olyan emberek, akiknek rossz beállítódása, természete mérgezi a levegőt, rossz példájuk ragadós, kiállhatatlanságukkal borzolja a környezetükben élők idegeit. Az iskolában egyetlen komisz tanuló elronthatja az egész osztály szellemét, és más viszonylatban egy gyermek vidám és galamblelkű természete derűssé és kedélyessé teheti a család egyébként komor légkörét, ami természetesen csak akkor lehetséges, ha a jó példa kedvező hatással van a család minden tagjának beállítódására. A beállítódás képes áthatolni a tudatos akaraton is - „az ember tönkremegy rossz társaságban”. A legkifejezettebben ez a tömegszuggesztióban mutatkozik meg.

A beállítódás vagy gondolkodásmód tehát kívülről vagy belülről éppen úgy képes birtokba venni, megszállni a tudatot, mint az affektus, egy heves érzelem, és ily módon kifejezhető ugyanazokkal a metaforákkal. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a beállítódás lényegesen komplikáltabb valami, mint az affektus. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, nem ez a helyzet, hiszen úgyszólván a legtöbb beállítódás tudatosan vagy nem tudatosan *szentencián* alapul, amely gyakran éppenséggel olyan, mint a közmondás. Vannak olyan beállítódások, amelyeknél a mögöttes szentenciát rögtön megérezzük, sőt azt is észrevesszük, hogy emberünk hol tanulta az adott bölcs mondást. A beállítódás gyakran egyetlen szóval, rendszerint egy *eszménnyel*, *eszményképpel* jellemezhető. Az is gyakori, hogy a beállítódás forrása nem szentencia, nem is eszmény, hanem tisztelt és utánzott személyiség.

A nevelés felhasználja a pszichológiai tényeket, és megpróbál szentenciákkal és eszményképekkel szuggerálni megfelelő beállítódásokat, amelyek közül sok - mint tartós képződmény - az ember egész élete során hatásos marad. Megszállják az embert, mint a szellemek. Sőt primitívebb fokon megjelenik a tanító mester, a pásztor víziója, amely megszemélyesíti és képi megjelenítéssé konkretizálja az uralkodó eszményt.

Itt már közeledünk a „szellem” olyan fogalmához, amely sokkal tágabb, mint az animisztikus értelmezés. A bölcs mondás vagy szentencia rendszerint egyes emberek sok-sok tapasztalatának és fáradozásának eredménye, felismerések és következtetések kevés szóba sűrített összegződése. Azok a szentenciák vagy eszményképek, amelyek a legátfogóbb élettapasztalatot és a legalaposabb megfontolást tartalmazzák, azt fejezik ki, amit a szó legjobb értelmében „szellemnek” nevezünk. Előfordul, hogy a vezérlő eszmény korlátlan uralomra tesz szert, és minél erőteljesebb ennek kényszerítő szerepe, annál inkább autonóm komplexusként nyilvánul meg, amely rendíthetetlen tényként száll szembe az éntudattal.

Ne tévesszük azonban szem elől, hogy az efféle szentenciák vagy eszményképek - a legjobbakat sem kivéve - nem feltétlenül varázsszavak, hanem csak meghatározott feltételekkel válhatnak uralkodóvá, nevezetesen akkor, ha belülről, a szubjektum részéről van irántuk érzelmi fogadókészség. Az eszme - vagy a mindenkori domináns eszmény - csak érzelmi befogadás révén válhat autonóm komplexussá; e nélkül a tudat belátásának alárendelt fogalom maradna, pusztán intellektuális zseton minden meghatározó erő nélkül. Az eszmének mint pusztán intellektuális fogalomnak semmilyen hatása sincs ránk, mert ebben az állapotban nem több, mint üres szó. Ha viszont az eszme az autonóm komplexus jelentőségére tesz szert, az érzelmi befogadás révén hat az egyén életére.

Az ilyen autonóm beállítódások a tudatos akaratunk és a tudatos választásunk eredményei. Ha az imént azt mondtam, hogy ehhez szükség van az érzelmek segítségére, azt is hozzátettem, hogy a tudatos akaraton túl szükség van nem tudatos készségekre is. Azt is mondhatnánk, hogy nem minden az *akarat*on múlik. Hiszen az, hogy milyen elveket választunk és igyekszünk megvalósítani, alá van rendelve belátásunknak és tudatunknak, itt tehát szerephez jut a tudatos önkény. Ezért valójában inkább a sors kérdése, hogy milyen elv vezérli beállítódásunkat.

Bizonyára elgondolkodnak rajta, hogy elvégre nincs is olyan ember, aki számára a saját szabad akarat a legfőbb elv, aki tehát szándéka szerint választja meg beállítódását. Nem hiszem, hogy létezik valaki, aki elérte vagy valaha is eléri az Istenhez való hasonlóságot, de azt tudom, hogy nagyon sokan törekednek ennek az eszménynek a követésére, mert megszállottjai az abszolút szabadság heroikus eszméjének. Valamilyen tekintetben minden ember függő, valamilyen mértékben mind befolyásolható, hiszen egyikőjük sem Isten.

Tudatunk az emberi totalitást éppenséggel nem fejezi ki, hanem csak egy részét alkotja annak. Bizonyára emlékeznek rá, bevezető fejtegetéseim során utaltam arra a lehetőségre, hogy éntudatunk bizonyosan nem az egyetlen tudatosság rendszerünkben, hanem - talán anélkül, hogy tudnánk - alárendelődik valamilyen további tudatosságnak, éppen úgy, ahogy az egyszerűbb komplexusok függenek az énkomplexustól.

Éppenséggel nem tudom, miként bizonyíthatnánk be, hogy létezik bennünk egy további, azaz az éntudatnál magasabb rendű tudatosság; de ha igen, akkor szükségképpen érezhetően zavarja az éntudatot. Egyszerű példával szeretném megvilágítani, mire gondolok. Tétélezzük fel, hogy optikai rendszerünknek van saját tudata, ennél fogva ő maga sajátos személyiség, amelyet most elnevezünk „szemszemélyiségnek”. Mármost ez a szemszemélyiség megtorpan valahol, hogy a szép kilátásban gyönyörködjk. Ekkor az akusztikai rendszer váratlanul automobil kürtjét hallja. Az optikai rendszer erről az észlelésről nem vesz tudomást. Az én ekkor - továbbra is anélkül, hogy az optikai rendszer tudna róla - parancsot ad az izmoknak, hogy a test a térben máshová kerülhessen. A mozgás tehát ekkor hirtelenül elvette az objektumot a szemszemélyiségtől. Ha a szem képes volna gondolkodni, alighanem arra a következtetésre jutna, hogy a fények világa tehetetlenül ki van szolgáltatva mindenféle ismeretlen, zavaró tényezőnek.

Bizonyára ilyesmi történne tudatunkkal, ha létezne egy további tudat, amely - mint korábban - az egész ember képmása lenne. Mármost valóban léteznek olyan ismeretlen, zavaró tényezők, amelyek semmilyen akarat nem tud uralkodni, és amelyeket semmilyen szándék sem képes kiküszöbölni? És létezik bennünk valahol egy megközelíthetetlen réteg, amelyet azzal gyanúsíthatunk, hogy benne keresendő e zavarok forrása? Az első kérdésre minden további nélkül igennel válaszolhatunk. A neurotikus emberekről nem beszélve, már normális embernél is könnyen megfigyelhetünk más szférából érkező teljesen nyilvánvaló beavatkozásokat és zavarokat: hangulatunk hirtelen megváltozhat; megfájdulhat a fejünk; be akarjuk mutatni valakinek egy ismerősünket, de váratlanul nem jut eszünkbe a neve; egy dallam üldöz bennünket egész nap; szeretnénk valamit tenni, de megmagyarázhatatlan módon elmegy tőle a kedvünk; elfelejtünk valamit, amit semmilyen körülmények között sem akarunk elfelejteni; örülünk, hogy álom jön a szemünkre, és hirtelen éberré válunk, nem tudunk elaludni; vagy fantasztikus, nyugtalanító almok zavarják alvásunkat; keressük a szemüveget, ami ott van az orrunkon; fogalmunk sincs róla, hol tettük le a vadonatúj esernyőnket. Ezt a listát a végtelenségig folytathatnánk. Ha meg éppen a neurotikusok lelkiállapotát vesszük szemügyre, a legparadoxabb zavaraiak kellős közepét észlelhetjük. Elképesztő betegségekre utaló tünetek jelentkeznek náluk, miközben semmilyen szervük sem beteg. A test legenyhébb zavara nélkül hirtelen negyven fok fölé szökik a lázuk, minden ok nélkül fojtogató szorongásos állapotok fogják el őket, találkozunk kényszerképzeteikkel, amelyek értelmetlenségével maguk is tisztában vannak, vagy bőrükön kiütések keletkeznek, amelyek kialakulnak, majd elmúlnak, és ismét fogalmunk sincs sem az okáról, sem a terápiáról. Ez a lista is végtelen. Természetesen minden egyes esetre van alkalmas vagy alkalmatlan magyarázatunk, amely azonban már a következő esetet sem magyarázza meg. De semmi kétség sem lehet az iránt, hogy e zavarok léteznek.

Ami pedig a második kérdést, a zavarok eredetét illeti, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az orvosi pszichológia kidolgozta a *tudattalan* fogalmát, és bebizonyította, hogy ezek a zavarok tudattalan folyamatokon alapulnak. Az iménti példánknál maradvá olyasmiről van szó, mintha személyiségünk felfedezné, hogy a látható dolgokon kívül minden bizonnyal léteznek láthatatlan, meghatározó tényezők is. Minden jel szerint a tudattalan folyamatoknál egyáltalán nem hiányzik az intelligencia. Kiváltképpen nem automatikus vagy mechanikus

jellegűek. Szubtilitás, finomság tekintetében cseppet sem maradnak el a tudatos folyamatok mögött, ellenkezőleg, gyakran lényegesen fölényben vannak a tudatos belátással szemben.

Képzletbeli optikai személyiségünk kételkedhet benne, hogy fényvilágának hirtelen támadt zavarai valamilyen tudatból erednek. Ugyanígy kételkedhetünk mi is egy további tudat létezésében, anélkül hogy több okunk lenne a kételkedésre, mint az optikai személyiségnek. De mivel nem tudunk átlépni ebbe a másik tudatállapotba, így ezt képtelenek vagyunk fogalmilag megragadni; ezt a sötét szférát jobb híján tudattalannak nevezzük.

Ezen a ponton visszakanyarodtam a magasabb tudat bevezetőmben vázolt kérdéséhez, mert a szellem létmeghatározó erejének bennünket foglalkoztató problémája összefügg az éntudaton túli folyamatokkal. Ugyancsak ott - mintegy mellel - megjegyeztem, hogy valamely eszme erős érzelem nélkül sohasem válhat létmeghatározó tényezővé. Emellett egy bizonyos szellem keletkezését sorskérdésnek is neveztem, amivel azt akartam kifejezni, hogy tudatunk nem képes önkényesen produkálni valamilyen autonóm komplexust. A szellem éppenséggel sohasem autonóm, ha nem készíti minket valamire, és nem bizonyítja fölényét tudatos akaratainkkal szemben. Ugyanis egyszersmind egyike azoknak a zavarásoknak, amelyek a sötét szférából erednek. Ha az előbb azt mondtam, hogy az eszme létrejöttét elő kell segítenie az érzelmek reakciójának, ezzel a tudattalan készségre utaltam, amely érzelmi úton lehatol a tudatunk számára hozzáférhetetlen mélységekbe. Tudatos értelmünk tehát sohasem képes elpusztítani az ideges szimptomák gyökereit; ehhez emocionális folyamatokra van szüksége, amelyek egyedül képesek arra, hogy befolyásolják a szimpatikus idegrendszert. Ezért azt is mondhatnánk, hogy ha a másik tudat alkalmasnak látja, valamilyen kényszerítő eszmét feltétlenül ráparancsol az éntudatra. Aki mindig tudatában van sorsdöntő elvének, jól tudja, milyen vitathatatlan hatalommal rendelkezik az életünk fölött. A tudat azonban rendszerint túlságosan el van foglalva a kitűzött cél elérésével, úgyhogy sohasem számol az ember életét meghatározó szellem természetével.

Pszichológiai szemszögből nézve a szellem - akárcsak minden autonóm komplexus - úgy jelenik meg, mint a tudattalannak az éntudat fölé vagy legalábbis mellé rendelt szándéka. Ha helyes véleményt akarunk alkotni a szellemnek nevezett jelenség lényegéről, tudattalan helyett inkább magasabb rendű tudatról kell beszélnünk, mivel a szellem fogalmába eleve beleértjük, hogy összekapcsoljuk vele az éntudattal szembeni fölény, fölérendeltség gondolatát. A szellem e fölénye nem tudatos okoskodás eredménye, hanem a fölény a szellem jelenségének lényeges tulajdonsága, miként ez nyilvánvaló minden kor dokumentumaiból - a Szentírástól kezdve Nietzsche *Zarathusztrá*-jáig. A szellem pszichológiai tekintetben olykor szinte mint látható valósággal bíró személyes lény jelenik meg. A keresztény dogmában éppenséggel a Szentháromság harmadik személye. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a szellem nem mindig csupán megfogalmazható eszme vagy szentencia, hanem legerőteljesebb és legközvetlenebb megnyilatkozásaiban sajátosan önálló életet él, amelyet tőlünk független létezőként érzékelünk. Mindaddig, amíg egy szellem érthető elvvel vagy kifejezett eszmével azonosítható, illetőleg körülírható, természetesen nem érzékeljük önálló létezőként. Ha azonban eszméje vagy elve felfoghatatlan, ha szándéka, indítéka és célja tekintetében homályossá válik, és mégis kényszerítő erővel megvalósul és érvényesül, akkor az ember szükségszerűen létezőként tapasztalja, mint egyfajta önálló létezőt, és felfoghatatlan, uralkodó természete nem fejezhető ki az emberi értelem fogalmaival. Kifejezőképességünk ebben az esetben más eszközhöz folyamodik: *szimbólumot* teremt.

Szimbólumon egyáltalán nem allegóriát vagy pusztán jelet értek, hanem sokkal inkább olyan képet, amely a szellemnek csak homályosan sejtett természetét a legjobban szemlélteti. A szimbólum a szellemet nem ragadja meg fogalmilag és nem magyarázza meg, hanem

önmagán túl egy még ősi, felfoghatatlan, homályosan sejthető értelemre utal, amely mai nyelvünk egyetlen szavával sem fejezhető ki kellőképpen. Az olyan szellem, amely fogalmilag megragadható, éntudatunk hatótávolságán belüli lelki komplexus. Ez nem hoz létre és nem tesz semmit, amit nem mi tápláltunk bele. Az a szellem viszont, amelynek kifejezéséhez szimbólumra van szükség, lelki komplexus, és ez beláthatatlan lehetőségek kreatív, teremtő magvát tartalmazza. Erre a legközelebbi és legjobb példa az őskeresztény szimbólumoknak a történelemből ismert hatása. Ha előítéletektől mentesen szemügyre vesszük, hogy az őskeresztény szellem milyen hatással volt a második évszázad egyszerű átlagemberére, az eredményen csak ámulhatunk. De ez a szellem olyan kreatív volt, hogy aligha ismerünk hozzáfoghatót. Nem csoda hát, hogy az emberek isteni hatalommal ruházták fel.

Ez a világosan érzékelt fölény, ez a hatalommal kitüntettség a szellem jelenségének kinyilatkoztatásszerűséget és megfellebbezhetetlen tekintélyt kölcsönöz - és éppen ez a szellem veszélyes tulajdonsága; hiszen amit esetleg *magasabb rendű tudatnak* nevezhetünk, egyáltalán nem mindig „magasabb rendű” tudatunkkal kapcsolatos értékeink értelmében, hanem gyakran szöges ellentéte elismert ideáljainknak. Ezt a hipotetikus tudatot tulajdonképpen egyszerűen „egyéb”, „más” jelzővel illelhetnénk, nehogy olyan benyomást keltsünk, mintha intellektuális vagy morális vonatkozásban mindenkor magasrendűséget reprezentálna. Szellem sokféle van, van köztük világos és sötét. Ezért alighanem joggal feltételezhetjük, hogy a szellem sem abszolút, hanem relatív képződmény, és szüksége van rá, hogy az *élet* kiegészítse, és így teljessé váljon. Túlságosan sok példát említhetnénk ugyanis olyan esetekből, amikor egy szellem annyira megszállja az embert, hogy szinte már nem is az ember, hanem csak a szellem él, mégpedig nem is a számára gazdagabb és teljesebb élet céljából, hanem életellenes módon. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy a keresztény mártírok halála értelmetlen és céltalan pusztulás volt - ellenkezőleg, az ilyen halál mindenki másénál teljesebb életet jelentett -, hanem inkább az életet minden áron tagadó bizonyos szekták szellemére gondolok. Mit ér a szellem, ha kiirtja a embereket? A szigorú ultramontán felfogás bizonyára összhangban állt kora legmagasabb rendű erkölcsi követelményeivel, de életellenes volt. Azt hiszem ezért, hogy a legnemesebb eszményeinkkel összhangban levő szellem is korlátok közé szorítható az élet érdekében. A szellem az élet számára bizonyosan elengedhetetlen szükséglet, hiszen a pusztán az éntudatra koncentrálódó élet egyáltalán nem hasznos és nem kielégítő. Csak az olyan élet értékes, amelyet bizonyos szellemben élünk le. Figyelemre méltó tény, hogy a pusztán az életét rendszerint nemcsak az érintett érzi nyomasztónak, hanem a kívülálló is. Az élet teljessége többet követel a pusztán éntudattól. Szellemre van szüksége, vagyis egy független és felsőbbrendű komplexusra, mert nyilvánvalóan csakis ez képes mozgalmas életre kelteni a lélek mindazon lehetőségét, amelyhez az éntudat nem érhet el.

De ahogy létezik olyan szenvedély, amely féktelen, korlátlan életre törekszik, találkozunk olyan szenvedéllyel is, amely - éppen a szellem kreatív fölénye miatt - az egész életet szeretné feláldozni a szellem oltárán. Ez a szenvedély a szellemet rosszindulatú daganattá változtatja, amely értelmetlenül pusztítja az emberi életet.

Az élet a szellem igazságának kritériuma. Az a szellem, amely az embert kiragadja minden életlehetőségéből és csak önmagában keres kiteljesedést, ártó szellem. De létrejöttében vétke az ember is, aki kézben tartja a döntést, hogy feladja magát, vagy sem.

Élet és szellem két hatalom vagy szükségszerűség, amelyek között van kijelölve az ember helye. A szellem adja az ember életének az értelmet és a legteljesebb kibontakozás lehetőségét. Az élet azonban elengedhetetlen a szellem számára, mivel semmire se megy az igazával, ha nem képes élni.

LÉLEK ÉS HALÁL*

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült
C. G. Jung: Seele und Tod.

In: C. G. Jung: Gesammelte Werke.
Band 8. pp. 463-473. Rascher & Cie. AG, Zürich 1967

Fordította S. NYIRŐ JÓZSEF

A fordítást ellenőrizte LINCZÉNYI ADORJÁN

* Először 1934-ben jelent meg *Europäische Revue* X számában, majd pedig ugyancsak 1934-ben a *Wirklichkeit der Seele*, Psychologische Abhandlungen IV. kötetében.

Már gyakran nekem szegeztek a kérdést, mit gondolok a halálról, az egyes emberi élet megkérdőjelezhetetlen végéről. A halált úgy ismerjük, mint ami egyáltalán a vég. Ez az a pont, amely sokszor még befejezése előtt lezárja a mondatot, és utána már csak másokban marad valami emlékezet vagy utóhatás. Az érintett számára azonban lepergett a homokóra, a lavina elemeire porlott szét. A halál ilyen tükrében az élet mindig olyan folyamatnak tűnik, mint a felhúzott óráé, ami magától értetődik, hogy a végén lejár. Sőt kiváltképpen meggyőző számunkra „az élet órájának lejárt”, amikor szemünk láttára ér véget egy emberi élet, és az élet értelmét és értékét firtató kérdés soha nem vetődik fel szorongatóbban és kínosabban, mint amikor látjuk, hogyan távozik egy még éppen élő testből az utolsó lehelet. Mennyire másnak tűnik az élet értelme, ha egy fiatal embert figyelünk meg, amint távoli célok felé igyekszik, és jövőjén munkálkodik, mint amikor egy gyógyíthatatlan beteget vagy aggastyánt, amint a halállal dacolva, ámde erőtlenséggel a sír felé tart. A fiatalságnak - úgy tűnhet - van célja, jövője, értelme és értéke. A vég felé közeledés pedig értelmetlen megszűnés. Ha egy fiatal fél a világtól, az élettől, a jövőtől, azt mindenki sajnálatosnak, oktalannak, neurotikusnak tekinti; az ilyen emberről azt tartják, gyáván kitér minden elől. De ha egy öregedő ember titkos borzongást, sőt halálfélelmet érez arra a gondolatra, hogy ésszerűen várható élettartama már csak ennyi meg ennyi év lesz, akkor kínosan emlékezünk saját bensőnk bizonyos érzéseire; figyelmünket lehetőleg eltérítjük és a beszélgetést más témára tereljük. Az az optimizmus, amellyel a fiatal embert ítéltük meg, itt csődöt mond. Mindenesetre készenlétben tartunk néhány alkalmas életbölcsséget, melyet adandó alkalommal elsütünk, mint például: „Mindenkinek meg kell halnia egyszer”, „Senki sem él örökké” stb. De ha egyedül maradunk, ha leszáll az éjszaka és olyan sötét és csönd van, hogy semmi mást nem hallunk és nem látunk, mint azokat a gondolatokat, amelyek összeadják és kivonják életünk éveit, mint kellemetlen tények hosszú sorát, amely könyörtelenül bizonyítja, mennyire előrehaladt már az óramutató, ha csak annak a fekete falnak lassú és feltartóztathatatlan közeledését érezzük, amely végleg elnyel majd mindent, amit szeretünk, kívánunk, birtokolunk, remélünk és amire törekszünk, akkor az összes életbölcsség nyomtalanul eltűnik valami rejtett zugba, és álmatlanul hánykolódva fojtogató takaróként nehezedik ránk a félelem.

Ahogy nagy számban vannak olyan fiatalok, akik alapján véve páni félelmet éreznek az élettől, amelyre pedig oly nagyon vágyunk, úgy talán még nagyobb számban vannak öregedő emberek, akik ugyanilyen félelmet éreznek a haláltól. Sőt tapasztalatom szerint épp azok a fiatalok, akik félnek az élettől, szenvednek később éppúgy a halálfélelemtől. Ha fiatalokról van szó, azt mondják róluk, infantilis ellenállást fejtenek ki az élet normális követelményeivel szemben; ha öregekről, akkor tulajdonképpen róluk is ugyanezt kellene mondani, vagyis hogy félnek az élet egy normális követelményétől. Csakhogy annyira meg vannak győződve arról, hogy a halál egyszerűen egy folyamat vége, hogy rendszerint eszünkbe sem jut, hogy ahhoz hasonlóan célnak és beteljesülésnek tekintsük, mint ahogy a feltörekvő, fiatal életet céljai és szándékai tekintetében minden további nélkül annak tartjuk.

Az élet energia-elhasználódási folyamat, mint bármi más. De elvben minden energetikai folyamat irreverzibilis, és ezért egyértelműen célra irányul, a cél pedig a nyugalmi helyzet. Végso soron minden folyamat beállta a megzavarása egy úgynevezett örök nyugalmi helyzetnek, amely újra meg újra igyekszik eredeti formájába visszaállni. Sőt az élet jellemzője a *par excellence* teleologikus, maga a célratörés, az élő test pedig olyan célszerűségek rendszere, amelyek kiteljesülni igyekeznek. Minden folyamat vége a folyamat célja. Minden folyamat hasonlatos a futóhoz, aki a legnagyobb erőfeszítéssel és maximális erőbedobással arra törekszik, hogy célba érjen. Az ifjúkor vágyakozása a világra és az életre, a magasröptű remények beteljesülésére és a távoli célok elérésére az élet közismert célratörése, amely

azonnal az élettől való félelemben, neurotikus ellenállásba, depresszióba és fóbiába fordul át, mihelyt megtapad valahol a múltban, vagy visszariad attól a merészségtől, amely nélkül kitűzött céljai nem érhetők el. Ám ha el is értünk a biológiai élet teljes érettségéhez és csúcspontjához, amely nagyjából egybeesik az élet felével, az élet célratörése semmiképp sem szűnik meg. Ugyanolyan intenzíven és feltartóztatlanul, ahogy az élet delelője előtt hegynek föl haladtunk, haladunk most lefelé, mert a cél nem a csúcs, hanem a völgy, ahonnan fölfelé indultunk. Az életgörbe olyan, akár a lövedék röppályája. Ha kezdeti nyugalmi helyzetéből elindítják, a lövedék felfelé tart, majd visszatér nyugalmi helyzetébe.

A pszichológiai életgörbe persze nincs összhangban ezzel a természeti törvényszerűséggel. Az összhang hiánya alkalmasint már korán, a felszálló ágon elkezd megmutatkozni. Bár kezdetben biológiai tekintetben fölfelé hatolunk, pszichológiai tekintetben késlekedünk. Elmaradunk éveink mögött, őrizzük gyermekkorunkat, mintha nem tudnánk elszakadni a talajtól. Megállítjuk a mutatót, és azt képzeljük, ezzel megáll az idő. Ha bizonyos késéssel végül mégiscsak felérünk egy csúcsra, pszichológiai értelemben ott is újra megpihenünk, jóllehet észrevehetnénk, hogy a másik oldalon ismét lecsúszunk, de legalább egy késleltető visszatekintéssel belekapaszkodunk az egyszer elért magaslatba. Ahogy korábban az élettől való félelem jelentett akadályt, most a halálfélelem jelent. Bár elismerjük, hogy az élettől való félelem miatt késésbe kerültünk a felkapaszkodás idején, most épp e késés miatt még inkább szeretnénk megmaradni az elért magasságban. Nyilvánvalóvá vált ugyan, hogy az élet - legyűrve minden ellenállásunkat (melyet most ó, de nagyon sajnálunk) - végül is érvényre jutott, de e felismerésünket mellőzve mégis megpróbáljuk újra megállítani. Ilyenkor lelkünk elveszíti természetes talaját. Tudatunk levegőben lebeg, míg alatta életünk röppályája egyre gyorsabban süllyed.

Az életet a természetesség táplálja. Nélküle talajtalanokká és hajthatatlanokká válunk. Ezért fásulnak el oly sokan érett korokban, egyre csak vissza tekintenek és szívükben titkos halálfélelemmel kapaszkodnak a múltba. Legalábbis pszichológiai értelemben kisiklanak az életfolyamatból, és állva maradnak emlékoszlopokként, miközben még élénken visszaemlékeznek ugyan az ifjúkorukra, de nem találnak semmiféle eleven kapcsolatot a jelennel. Az élet delétől kezdve csak az marad eleven, aki az élettel meghalni is akar. Mert hiszen az, ami az élet delének titkos órájában történik, a röppálya irányváltása: *a halál születése*. Az élet második felében létünk nem felemelkedés, kibontakozás, gyarapodás és túláradás, hanem a halál, mivel célja a vég. Nem akarni életünk csúcspontját ugyanaz, mint nem akarni a végét. Mindkettő élni nem akarás. Az élni nem akarás egyet jelent a meghalni nem akarással. Keletkezés és elmúlás ugyanazt a görbét alkotja.

A tudat lehetőleg nem vállalja a partnerséget ezzel a teljesen kétségtelen igazsággal. Az emberek általában hozzá vannak kötve a múltjukhoz, és foglyai maradnak a fiatalosság illúziójának. Öregnek lenni rendkívül népszerűtlen dolog. Úgy tűnik, nem veszik észre, hogy ha valaki nem tud megöregedni, az éppoly ostobaság, mintha nem tudná kinőni gyerekcipőit. Egy harmincéves ember, aki még infantilis, természetesen sajnálatra méltó, de egy fiatalos hetvenévesre azt mondják: hát nem elbűvölő? Pedig mindkettő perverz, ízléstelen dolog, pszichológiai természetellenesség. Az a fiatal, aki nem küzd és nem győz, elmulasztja fiatalsága javát, az az öreg pedig, aki nem veszi tekintetbe a hegycsúcsokról a völgyekbe csordogáló patakok titkát, esztelen, valóságos szellemi múmia, nem egyéb, mint a megdermedt múlt. Kívül marad a saját életén, gépiesen ismétli önmagát, amíg egészen elcsépeltté nem válik. Micsoda kultúra az, amelyik ilyen árnyalakokra tart igényt!

Statisztikailag megállapított, viszonylagos hosszú életünk a kultúra vívmánya. A természeti népek csak kivételképpen érnek meg magas kort. Az általam meglátogatott kelet afrikai törzsek körében igen kevés fehér hajú és hatvanévesnél idősebb férfit láttam. De ezek valóban öregek voltak, mégpedig úgy, mintha mindig öregek lettek volna, olyan tökéletesen beleélték magukat öregségükbe. Minden tekintetben ők maguk voltak. Mi viszont mindig csak többé-kevésbé vagyunk azok, akik tulajdonképpen vagyunk. Mintha a tudatunk egy kicsit lecsúszott volna természetes alapjáról, és már nem ismerné ki magát a természetes időben. Mint ha a tudat játszana velünk, és jókedvében azt a látszatot keltené, hogy az életidő puszta illúzió, amelyet az ember tetszése szerint megváltoztathat. (Felvetődik a kérdés, hogy a tudat tulajdonképpen honnan kapja azt a képességét, hogy a természet ellenére cselekedjen, és a természettől eltérő módon viselkedjen, és hogy tulajdonképpen mit jelent ez az önkényesség.)

Amiként a lövedék röppályája a célban, úgy az élet a halálban végződik, amely tehát az egész élet célja. Felszálló ága és tetőpontja is csupán lépcsőfok és eszköz arra, hogy elérje a célt, nevezetesen a halált. Ez a paradox megállapítás nem más, mint logikus következtetés az élet célra törekvésére és célja meghatározottságára. Nem hiszem, hogy ezzel a szillogisztikus szemfényvesztés bűnét követtem el. Ha az élet felszálló ágának célt és értelmet tulajdonítunk, akkor a leszálló szakaszának vajon miért nem? Az ember születése jelentőséggel terhes, de vajon a halál miért nem? A fiatal ember húsz évig és annál tovább is készül az egyéni egzisztenciája teljes kibontakoztatására, miért ne kellene készülnie húsz évig és akár annál tovább is az élete végére? Mindenesetre az ember élete tetőpontján láthatóan elérte, amit bírt, amire képességeiből futotta. De mit ér el a halállal?

Amikor valamit várnak tőlem, nem szeretek hirtelen előkapni a zsebemből valamilyen hitet, amelynek alapján felszólíthatnám az olvasót, hogy pontosan azt tegye, amire sohasem volt képes, nevezetesen hogy higgyen valamit. Be kell vallanom, én sem voltam erre képes sohasem. Ezért aztán most sem állítom, hogy az embernek hinnie kell abban, hogy a halál második születés, amely átvezet a síron túli folytatásához. De talán azt legalább szabad megemlítenem, hogy a *consensus gentium* [a népek közmegegyezése] határozott nézetekkel rendelkezik a halálról, s ezek a föld minden nagy vallásában félreérthetetlenül kifejeződnek. Sőt azt is kijelenthetjük, hogy a vallások többnyire a halál előkészítésének bonyolult rendszerei, mégpedig annyira azok, hogy a fenti paradox formulám értelmében véve az élet szerintük nem más, mint előkészület a legvégső célra, a halálra. A két legnagyobb élő vallás, a kereszténység és a buddhizmus szerint a lét értelme akkor teljesül be, amikor az élet véget ér.

A felvilágosodás korában a vallások lényegéről olyan vélemény fogalmazódott meg, amely széles körű elterjedtsége folytán említést érdemel, jóllehet tipikusan aufklérista félreértés. E szerint a vallások olyanok, mint a filozófiai rendszerek, amelyeket jó fejű emberek kieszeltek. Vagyis egyszer valaki kitalált egy istent és többek között dogmákat, és ezzel a „vágyteljesítő” fantáziával orránál fogva vezette az emberiséget. Ez a vélemény azonban ellenkezik azzal a pszichológiai ténnyel, hogy a vallási szimbólumoknak éppen a fejhez van vajmi kevés közük. Ezek a szimbólumok egyáltalán nem a fejből erednek, hanem máshonnan, talán a szívből, mindenesetre valamilyen lelki mélyrétegből, amely vajmi kevésbé hasonlít a tudathoz, hiszen a tudat mindig csak a felszín. A vallási szimbólumok ezért kimondottan „kinyilatkoztatás jellegűek”, és rendszerint a tudattalan lelki tevékenység spontán produktumai. Sok mindent lehet mondani róluk, csak azt az egyet nem, hogy az ember kieszelte őket; inkább azt mondhatjuk, hogy az évezredek folyamán lassan növekedtek, mint a növények, mint az emberiség lelkének természetes sugallatai, „kinyilatkoztatásai”. Még ma is megfigyelhetjük a minden tekintetben helyes vallási szimbólumok spontán keletkezését, ahogy egyes individuumoknál a tudattalanból kinőnek afféle idegen fajtájú virágokként, a tudat pedig zavartalanul bámul csak, és fogalma sincs róla, mit kezdjen ezeknek az idegen valamiknek a születésével. Nem ütközik

túlságosan nagy nehézségbe annak megállapítása, hogy ezek az individuális szimbólumok tartalmilag és formailag ugyanabból a tudattalan „szellemből” (vagy valami ilyesimből) származnak, mint az emberiség nagy vallásai. A tapasztalatok mindenesetre azt bizonyítják, hogy a vallások egyáltalán nem a tudatos ész produktumai, hanem a tudattalan lélek természetes életének köszönhetik létrejöttüket, és ezt az életmódot adekvátan fejezik ki. Ez a magyarázata ugyanis a világvallások univerzális elterjedésének és az emberiségre gyakorolt fantasztikus történelmi hatásának. Ez érthetetlen volna, ha a vallási szimbólumok nem lennének legalábbis pszichológiai értelemben vett természetes produktumok.

Tudom, sokan idegenkednek a „pszichológia” szótól. Ezért e kritikusok megnyugtatóására hozzáteszem, hogy senki sem tudja, mi a „psziché”, és azt sem tudja senki megmondani, milyen terjedelmű a „psziché” a természetben. A pszichológiai igazság ezért ugyanolyan értékes és jó dolog, mint a fizikai igazság, amely - miként a pszichológiai a pszichére - az anyagra korlátozódik.

A vallásokban kifejeződő *consensus gentium* - mint láttuk - szimpatizál paradox téziseimmel. Tehát minden jel szerint az emberiség univerzális lelkének jobban megfelel, ha a halált az élet beteljesülésének és tulajdonképpen céljának tekintjük, mintsem pusztá értelmetlen megszűnésnek. Aki tehát ebben a tekintetben az aufklérista vélemény híve, az pszichológiai tekintetben elszigetelődik, és ellentétbe kerül saját általános emberi lényegével.

Ez a legutóbbi tétel minden neurózis alapelvét is tartalmazza, hiszen az ideges zavarok lényege végső soron az, hogy az ember elidegenedik az ösztönöktől, a tudat elszakad bizonyos lelki bázisától. Az aufklérista ítéletek ennél fogva váratlanul a neurotikus szimptomák közvetlen szomszédságába kerülnek. Ugyanis ezek is, azok is *hibás gondolkodáson* alapulnak, amely a pszichológiai tekintetben helyes gondolkodás helyét foglalja el. Az utóbbi mindig kapcsolatban marad a szívvel, és a lélek mélységével jár karöltve. Végére is a természet - felvilágosodástól vagy tudattól függetlenül - a halálra készül. Ha közvetlenül megfigyelhetnénk és regisztrálhatnánk egy fiatal ember gondolatait, amikor ideje és kedve van álmodozni, néhány emlékkép mellett főleg olyan fantáziákat találnánk nála, amelyek a jövővel kapcsolatosak. A fantáziák legnagyobb része valóban anticipációkból áll. Főként előkészítő cselekvések vagy éppenséggel lelki tréningek bizonyos jövőbeli történésekhez. Ha elvégezhetnénk ugyanezt a kísérletet egy öregedő emberrel - természetesen tudta nélkül -, nyilvánvalóan több emlékképet találnánk, mint a fiatal ember esetében, ugyanakkor meglepően nagy számú anticipációt is a jövővel, ezen belül is a halállal kapcsolatban. Mi több, ahogy szaporodnak az évek, úgy szaporodnak elképesztő mértékben a halállal foglalkozó gondolatok is. Az öregedő ember *nolens volens* [akarva, nem akarva] készül a halálra. Ezért vélem én úgy, hogy a természet már maga is felkészít bennünket a végre. Emellett objektív szempontból közömbös, hogy az egyéni tudat mit gondol erről. Szubjektív értelemben viszont hatalmas különbség van két állapot között, egyfelől amikor a tudat lépést tart a lélekkel, másfelől amikor olyan véleményekhez ragaszkodik, amelyeket a szív nem ismer. Hiszen az is neurotikus állapot, amikor az ember nem készül a halálra, mint célra, meg az is, ha ifjúkorában elfojtja a jövővel foglalkozó fantáziákat.

Meglehetősen hosszú pszichológiai gyakorlatom során számos megfigyelésre tettem szert olyan személyeknél, akiknek tudattalan lelki tevékenységét a halál közvetlen közelségéig követni tudtam. A közelgő véget rendszerint azok a szimbólumok jelzik, amelyek a normális életben is lelki állapotváltozásokat sejtetnek, nevezetesen újjászületési szimbólumok, mint például helyváltoztatások, utazások és más effélék. A közelgő halálra történő utalásokat több mint egy évre visszamenőleg követhettem álomsorozatokban, olyan esetekben is, amikor a külső szituáció semmi okot sem adott ilyen gondolatokra. Az elmúlás tehát elkezdődött jóval

azelőtt, hogy a tényleges halál beállt. Egyébként ez gyakran megmutatkozik egy sajátos jellemváltozásban is, amely időben jócskán megelőzheti a halált. Álmélkodva láttam, hogy a tudattalan lélek mily csekély jelentőséget tulajdonít a halálnak. Eszerint a halál valami jelentéktelen dolog lenne, vagy pedig lelkünk nem törődik azzal, ami az egyént véletlenül éri. Ezzel szemben a tudattalant minden jel szerint sokkal inkább érdekli az, *hogyan* hal meg az ember, nevezetesen hogy a tudatnak a halállal kapcsolatos beállítódása megfelelő-e vagy sem. Egyszer egy hatvankét éves asszonyt kellett kezelnem. Még életteli volt és meglehetősen intelligens. Nem rajta múlt, hogy nem tudta megérteni az álmait. Sajnos túlságosan nyilvánvaló volt, hogy *nem akarja* megérteni őket. Álmai ugyanis nagyon világosak, de egyszersmind kellemetlenek voltak. Az asszony a fejébe vette, hogy kifogástalan anyja volt gyermekeinek, ők azonban egyáltalán nem osztották ezt a nézetét, és álmai is nagyon az ellentétes meggyőződést képviselték. Néhány heti eredménytelen fáradozás után kénytelen voltam félbehagyni a kezelést, mert be kellett vonulnom katonai szolgálatra (mindez a háború alatt történt). Ez alatt páciensem gyógyíthatatlan betegség következtében a haldoklás állapotába került, amely bármely pillanatban a végét jelenthette. Többnyire egyfajta delírium, vagy kvázi-alvajárás alakult ki nála, és ebben a sajátos szellemi állapotban spontán folytatta félbehagyott analízise munkáját. Ismét beszélt az álmairól, és önmaga kiegészítette őket mindazzal, amit előttem korábban makacsul tagadott, sőt ráadásul még sok mindent elmondott. Ez az önelemző munka hat héten át napi egy óra hosszát tartott. Ennek az időszaknak a végén annyira megnyugodott, mint egy páciens normális kezelés során, és aztán meghalt.

Ebből és számos más tapasztalatból azt a következtetést kell levonnom, hogy lelkünk mégsem nézi közömbösen az egyén halálát. Az a haldoklóknál gyakran megfigyelt kényszer, hogy még mindent elrendezzenek, ugyanebbe az irányba mutathat.

Az, hogy ezeket a tapasztalatokat végül is hogyan kell értelmeznünk, olyan probléma, amely meghaladja az empirikus tudomány kompetenciáját és intellektuális lehetőségeinket, mivel a végső következtetéshez szükségképpen hozzátartozna még a halál tapasztalata is. Ez az esemény azonban a megfigyelőt sajnos olyan helyzetbe hozza, amely lehetetlenné teszi számára tapasztalatának és a belőle adódó következtetéseknek objektív közlését.

A tudat szűk keretek között mozog, beszorítva a kezdet és a vég közti rövid időtartamba, amelyet ráadásul még körülbelül egyharmaddal megrövidít a periodikus alvás. A test élete valamivel tovább tart, mindig korábban kezdődik, és igen gyakran később szűnik meg, mint a tudat. A kezdet és vég minden folyamat elkerülhetetlen aspektusa. De rendkívül nehéz meghatározni, hol kezdődik és hol szűnik meg valami, mivel az események és a folyamatok, a kezdetek és a végzések a szó pontos értelmében sehol sem osztható kontinuumot alkotnak. A folyamatokat a megkülönböztetés és a megismerés céljából felosztjuk, de alapjában véve tudjuk, hogy minden felosztás önkényes és konvencionális. Ezzel nem avatkozunk be a világfolyamat kontinuumába, mert „kezdet” és „vég” legelsősorban tudatos megismerési folyamatunk szükségszerűsége. Azt kellő biztonsággal megállapíthatjuk, hogy az egyéni tudat bennünket illetően a végéhez ért. De kétséges, hogy ezzel félbeszakadt a pszichikai folyamat kontinuitása is, mivel a pszichének az agyhoz való kötöttsége manapság sokkal kisebb biztonsággal állítható, mint akár ötven évvel ezelőtt. Ennek érdekében a pszichológiának előbb még meg kell emésztienie bizonyos parapszichológiai tényeket, amit azonban mind a mai napig el sem kezdett.

Tudattalan pszichénknak ugyanis minden jel szerint vannak olyan tulajdonságai, amelyek fölöttébb figyelemre méltó megvilágításba helyezik a pszichének a térhez és az időhöz való viszonyát. A térbeli és időbeli telepátikus jelenségekre gondolok, amelyeket, mint ismeretes, sokkal könnyebb ignorálni, mint megmagyarázni. A tudomány eddig - néhány dicséretes

kivételtől eltekintve - a könnyebbik végéről fogta meg a dolgot. Be kell azonban vallanom, hogy a psziché úgynevezett telepatikus képességei nekem nagy fejtörést okoztak, mivel kizárólag a „telepátia” megjelöléssel vajmi keveset magyaráztunk meg. A téridőbeli tudat korlátozottsága annyira átütő erejű tény, hogy ennek az alapigazságnak mindennemű áthágása szerfölött nagy elméleti jelentőséggel bíró esemény lenne, mivel általa bizonyítható volna, hogy a téridőbeli korlátozottság megszüntethető kategória. A megszüntető tényező eszerint a psziché lehetne, mert hozzá a téridőbeliség legfeljebb mint relatív, feltételes tulajdonság tartozik. Sőt adott esetben át is hágja a téridőbeliség korlátait, vagyis a relatív tér- és idő-nélküliség lényeges tulajdonságával rendelkezik. Ez az érzésem szerint nagyon nyilvánvaló lehetőség annyira beláthatatlan horderejű, hogy a kutató szellemet a legnagyobb erőfeszítésre serkentheti. Jelenlegi tudatfejlődésünk azonban annyira visszamaradt (kivételek erősítik a szabályt!), hogy hiányzik az a tudományos és gondolkodásbeli felkészültség, amely képes volna kellőképpen értékelni a telepátia tényeinek jelentőségét a psziché lényege szempontjából. Csupán utaltam itt a jelenségek e csoportjára, arra célozva ezzel, hogy a pszichének az agyhoz kötöttsége, azaz téridőkorlátozottsága nem olyan magától értetődő és megdönthetetlen, ahogy eddig feltételezték.

Akinek bármi csekély ismerete van a már rendelkezésre álló és eléggé bizonyított parapszichológiai anyagról, tudja, hogy az úgynevezett telepatikus jelenségek kétségtelen tények. A rendelkezésre álló megfigyelések objektív vizsgálatának és kritikájának kell megállapítania, hogy előfordulnak az események úgy is, mintha egyfelől a tér, másfelől pedig mintha az idő nem létezne. Ebből természetesen nem vezethető le olyan metafizikai következtetés, hogy mint „magánvaló” nem létezik, hogy nincsen sem tér, sem idő, és ezért az emberi szellem a téridő-kategóriának csupán mintegy kódos illúzióira szorítkozna. Inkább azt mondhatjuk, hogy a tér és idő nem csupán a legközvetlenebb, legnaivabb bizonyosság, hanem empirikus szemlélhetőség is, ugyanis minden, ami észlelhető, úgy megy végbe, mintha térben és időben történne. E hatalmas erejű bizonyosság folytán érthető, hogy az emberi ész a legnagyobb erőfeszítéssel igyekszik megismerni a telepatikus fenomén sajátosságait. Aki azonban igazságot szolgáltat a tényeknek, nem kerülheti el annak elismerését, hogy látszólagos tér- és időnélküliség e jelenségek tulajdonképpeni lényegét alkotja. Végére is a naiv szemlélet és a közvetlen bizonyosság a szó legszorosabb értelmében véve csupán bizonyíték a pszichológiai *a priori* szemlélete mellett, amely egyáltalán semmilyen más formát nem enged meg. Az a tény, hogy értelmünk egyáltalán nem tud elképzelni téridő nélküli létformát, egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy ilyesmi önmagában véve lehetetlen. És miként nem vonhatunk le abszolút érvényű következtetést egy látszólagos téridő nélküliségből mint tulajdonságból arra vonatkozóan, hogy a téridő nélküli létformát tényként kell elismernünk, éppen úgy nem lehet az észleléslátszólagos téridő-kvalitásából olyan következtetést levonnunk, hogy semmiféle téridő nélküli létforma nem lehetséges. A téridő-szemlélet abszolút érvényességét illető kétely azonban nem csupán megengedett, hanem a mai tapasztalatokra való tekintettel éppenséggel ajánlatos. Az a hipotetikus lehetőség, hogy a psziché téridő nélküli létformával is kapcsolatban van, egyelőre komolyan veendő tudományos kérdőjel. Napjaink elméleti fizikájának eszméi és kételyei óvatosságra kell hogy intsek a pszichológust is, hiszen mi más „a tér behatároltsága” filozófiai értelemben véve, mint a térkategória relativizálása? Az időkategóriával (akárcsak a kauzalitással) könnyen megeshet hasonló. Az ezzel kapcsolatos kétely manapság inkább légből kapott.

A psziché alapvető lényege, hogy messze túl terjeszkedik a sötétség birodalmába. A lélek oly sok rejtélyt tartalmaz, mint a világ a maga galaxisrendszereivel, amelyeknek fenséges látványa előtt csak egy fantáziátlan szellem képes megfeledezni parányi voltáról. Az emberi felfogóképesség tehát felvilágosodás korabeli fontoskodás, és ha ezt figyelembe vesszük, az

aufklérista örömujjongása nem csupán nevetséges, hanem éppenséggel elszomorítóan szellemtelen is. Ha tehát valaki szíve indulatának szükségletéből, vagy az emberiség ősrégi bölcs tanaival való egyezésből, vagy „telepatikus” észlelések előfordulásának pszichológiai tényéből azt a következtetést vonná le, hogy a psziché elsősorban térítő nélküli létformával rendelkezik, ennél fogva pedig az a tulajdonsága, amit pontatlanul és szimbolikusan „örökkévalóságnak” nevezünk, a kritikus ész ezzel nem tudna semmilyen más érvet szembeszegezni, mint a tudományos *non liquet*-et [nem világos, nem tiszta]. Ráadásul az a le nem becslhető előnye lenne, hogy megegyezik az emberi lélek időtlen idők óta létező és egyetemesen elterjedt *penchant*-jával [hajlamával]. Aki viszont nem vonja le ezt a következtetést - mert szkeptikus, mert lázadást szimatol a hagyomány ellen, vagy nem eléggé merész, mert felszínes a pszichológiai tapasztalata, vagy egyszerűen, mert gondolkodni rest és tudatlan -, az számíthat a nagyon kevés statisztikai valószínűségre, arra, hogy a szellem úttörőjévé váljék, de az is teljesen kétségtelen, hogy ellentétbe kerül önnön igazságaival. Azt persze, hogy ezek végső soron abszolút igazságok-e vagy sem, sohasem tudjuk majd bebizonyítani. Elegendő, ha *penchant*-ként jelen vannak, és elég pontosan tudjuk, mit jelent meggondolatlan konfliktusba kerülni az „ügynevezett” igazságokkal: ugyanazt jelenti, mint amit az ösztönök tudatos mellőzése, semmibevétele, vagyis a gyökerek elvesztése hoz létre, dezorientációt, értelem nélküli életet vagy ahogy egyébként még nevezzük a csökkent érzés szindrómáit. Egyike a legvégzetesebb szociológiai és pszichológiai tévedéseknek, amelyekben korunk annyira bővelkedik, hogy egy adott pillanattól kezdve valami teljesen mássá válhat, például az ember gyökeresen megváltozhat, vagy hogy lehet találni egy képletet vagy igazságot, amely merőben új kezdetet jelent stb. Éppenséggel mindig csoda volt, ha egyáltalán valami lényegesen megváltozott vagy pláne jobb lett. A saját érzülettől és az ösztönök igazságaitól való eltérés *feszült ingerlékenységet* idéz elő, olyasmit, amiből manapság az embernek éppen elege van. Az ideges feszültség értelmetlenséget produkál, az élet értelmetlensége pedig olyan szenvedés, amelyet korunk még nem fogott fel teljes terjedelmében és egész jelentőségében.

FÖLD ÉS LÉLEK*

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült C. G. Jung: Seele und Erde.

In: C. G. Jung: Gesammelte Werke.

Band 10, pp. 43-65. Walter Verlag AG, Olten 1974

Fordította LINCZÉNYI ADORJÁN

* Elhangzott 1927-ben Darmstadtban, a Szabad Filozófiai Társaság ülésén. Először, kissé más szöveggel, a *Mensch und Erde* című kötetben jelent meg, amelyet Hermann von Keyserling állított össze.

„Föld és lélek.” A kérdésfeltevés kissé poétikusan hangzik. Önkéntelenül is - ellentétéül - a lélek égi függőségére gondolunk; mint ahogyan a kínai lélektan is *sen-* és *gui*-lelket különböztet meg. Közülük az első a mennyhez, az utóbbi pedig a földhöz tartozik. Minthogy azonban mi, nyugati emberek, a lélek szubsztanciájáról semmit sem tudunk, és ezért azt sem tudjuk eldönteni, hogy vajon a lélek egyik része égi természetű, másik része pedig földi jellegű-e, azért meg kell elégednünk azzal, hogy annak a komplikált jelenségnek, amit léleknek nevezünk, két különböző szemléleti módja, illetőleg két látszólagos aspektusa lehetséges. Ahelyett, hogy égi lélekről beszélünk, tekinthetjük a lelket a kauzalitásoktól független teremtő lénynak, és ahelyett, hogy a *gui*-lélek követelményét állítanánk fel, a lelket úgy is felfoghatjuk, mint okokból és hatásokból felépült valóságot. Témánk vonatkozásában mindenesetre az utóbbi nézet volna a megfelelő, azaz a lelket úgy szemlélhetnénk, mint *a föld környezeti feltételeiből származó alkalmazkodási rendszert*. Nem is kell különösebben hangsúlyoznom, hogy ennek a koncepciónak kauzális szempontból egyoldalúnak kell lennie, ha céljának meg akar felelni; ezzel azonban a léleknek csak az *egyik* felét értelmeztük helyesen. A probléma másik felét, minthogy nem tartozik kérdésfeltevésünkhöz, hagyjuk hát figyelmen kívül.

Ami elmélkedésünk tárgyát, magukat a lelki jelenségeket illeti, talán nem lesz felesleges, ha meghatározzuk, hogy mit is értsünk ezen a szón: „lélek”. Vannak ugyanis nézetek, melyek azt, ami „lelki”, kizárólag a tudatra szeretnénk korlátozni.

Manapság azonban az ilyen korlátozással alig megyünk valamire. A modern pszichopatológia egész sereg megfigyeléssel rendelkezik olyan lelki tevékenységekről, melyek a tudatfunkciókkal teljesen analógok, és mégis tudattalanok. Képesek vagyunk *tudattalanul* észrevenni, gondolkodni, érezni, emlékezni, elhatározásra jutni és cselekedni. Minden, ami a tudatban történik, adott esetben tudattalanul is megtörténhet. Hogy ez miként lehetséges, a legjobban úgy világítható meg, ha a lelki működéseket és tartalmakat úgy képzeljük el, mint valami éji sötétségbe burkolt tájat, amelyre egy fényszóró sugárkévéje esik. Ami az észrevevésnek ebben a fényében megjelenik, az tudatos; ami azonban kívül, a sötétségben fekszik, tudattalanul ugyan, de mégis él és hatékony. Ha a sugárkéve tovább vándorol, az előbb még tudatos tartalmak a tudattalanba süllyednek, és új tartalmak lépnek a tudat fénymezejébe. A sötétségben eltűnt tartalmak tovább hatnak, és közvetve, tünetileg válnak észrevehetővé, elsősorban úgy, mint ahogyan azt Freud *A mindennapi élet pszichopatológiájában* leírta. A tudattalanul létező készségeket és gátlásokat az asszociációs kísérletek révén kísérletileg is kimutathatjuk.

Ha tehát a pszichopatológiai tapasztalatokat is számításba vesszük, akkor a lélek olybá tűnik, mint az úgynevezett pszichikai jelenségek kiterjedt tartománya, mely jelenségek részben tudatosak, részben tudattalanok. A lélek tudattalan terjedelme a megfigyelés számára közvetlenül hozzáférhetetlen - mert különben nem lenne tudattalan -, csak *következtetni* lehet rá azokból a hatásokból, amelyek a tudattalan folyamatokból a tudatra irányulnak. És következtéseink sohasem mondhatnak többet ennél: „úgy áll a dolog, mintha”.

Itt kissé közelebről ki kell térnem a tudattalan lényegére és szerkezetére, mert különben nem volna lehetséges, hogy a léleknek a földtől való függőségi viszonyát helyesen ítéljük meg. Ennél a kérdésnél a léleknek nyilván a kezdeteiről és alapjairól van szó, tehát olyan dolgokról, amelyek ösidők óta betemetve nyugszanak a sötétségben, nem pedig az érzeteknek és a külvilághoz való tudatos alkalmazkodásnak a banális tényeiről. Ez utóbbiak a tudat pszichológiájához tartoznak, és én - amint már mondtam - nem szeretném a lélek helyébe a tudatot iktatni. A lélek a tapasztalásnak olyan területe, amely sokkal átfogóbb és homályosabb, mint a tudat szűkre szabott fénykúpja. *A lélekhez a tudattalan is hozzátartozik.*

Más helyütt már megkíséreltem [vö. *Jung: Struktur der Seele*], hogy a tudattalan szerkezetéről általános képet adjak. Tartalmi, az *archetípusok* bizonyos mértékig a tudatos léleknek a mélyben rejtőző fundamentumai, vagy - egy másik hasonlattal - a gyökerei, amelyeket a lélek nemcsak a szűkebb értelemben vett földre, hanem egyáltalán a világba mélyesztett bele. Az archetípusok készenléti rendszerek, amelyek egyúttal képek is és emóciók is. Az agyszerkezettel öröklődnek, sőt ennek a pszichikai aspektusát képezik. Egyrészt a legmakacsabb ösztönös előítéleteket formálják, másrészt viszont az elgondolható leghatékonyabb segítség az ösztönös alkalmazkodás számára. Ha szabad ezzel a kifejezéssel élnünk, ők tulajdonképpen a *lélek chthonikus* [földi, földből eredt és föld alatti] része, az a rész, amellyel a természethez van láncolva, vagy legalábbis amelyben a földdel és a világgal való kapcsolata a legkézzelfoghatóbbnak tűnik. Ezekben az ősképekben lép fel talán a legvilágosabban az a hatás, amelyet a föld és törvényei gyakorolnak a lélekre.

Ez a probléma nemcsak nagyon bonyolult, hanem nagyon kifinomult is. E kérdés tárgyalásánál egészen szokatlan nehézségekkel kell számolnunk; mindenekelőtt azzal a ténnyel, hogy az archetípus és funkcióit sokkal inkább a történelem előtti irracionális pszichológia egy darabjaként, mintsem racionálisan átgondolható rendszerként kell felfognunk. Talán szabad a következő hasonlathoz folyamodnom: Egy olyan épületet kell leírunk és meghatározunk, melynek felső emeleteit a 19. században emelték, a földszint a 16. századból származik, és a falak közelebbi megvizsgálása azt mutatja, hogy egy 11. századbéli toronylakásból építették át. A pincében római alapfalakat fedezünk fel, és a pince alatt egy betemetett barlang bújik meg, melynek padlózatában, a felszínibb rétegben kőkorszakbeli eszközök, a mélyebbekben pedig a kőkorszak faunájának maradványai tárhatók fel. Lelki struktúránk képét valahogyan így lehetne felvázolni: a legfelső emeleten élünk és éppen hogy csak dereng bennünk az a tudat, hogy az épület alsó része kissé őskori. Ami pedig a földfelszín alatt terül el, az teljesen tudattalan a számunkra.

Mint minden hasonlat, természetesen ez is sántít, mert a lélekben semmi sincs, ami holt maradvány lenne, hanem minden elevenen él benne, és legfelső emeletünkre, a *tudatra* az élő és hatékony fundamentumok állandó befolyással vannak. Őt is ezek tartják, éppúgy, mint az épületet. És amiként az épület szabadon emelkedik a föld fölé, akként tudatunk is mintegy a föld fölé emelkedik, szabad kilátással körös-körül. Ám minél mélyebbre ereszkedünk alá, annál szűkebb lesz a látóhatár, és annál inkább belekerülünk a közvetlen közeli dolgok sötétjébe, míg végül már a csupasz sziklatalajhoz közeledünk, s ezzel egyúttal azokhoz az előidőkhöz, amikor rénszarvasvadászok küzdöttek szegényes létükért a zord természet elemi hatalmaival szemben. Ezek az emberek még teljesen állati ösztönökkel rendelkeztek; nélkülük életben sem maradhattak volna. Ám az ösztönök szabad uralma nem fér meg egy erős és kiterjedt tudattal. A primitív emberek tudata szórványos természetű, mint a gyermeké, és világuk korlátozott, amiként a gyermeké. Igen, gyermekkorunkban, a filogenetikai alaptörvény szerint, megismétlődik bennünk a faj és egyáltalán az emberiség prehistóriájának a visszhangja. Mind filogenetikailag, mint ontogenetikailag a föld mély öléből emelkedtünk ki. Ezért lettek a legtermészetesebb tényezők archetípusokká, és ezek az ősképek befolyásolnak bennünket leginkább, azért látszanak olyan lenyűgözően hatalmasoknak. Azért hangsúlyozom, hogy „látszanak”, mert ami nekünk pszichikailag a legfontosabbnak látszik, annak nem kell szükségképpen a legfontosabbnak is lennie, vagy legalábbis nem kell olyannak maradnia.

Melyek mármost a viszonylag legtermészetesebb archetípusok? Ez a kérdés egyenesen az archetípus-funkciók problémájához és ezzel a komplikáció magvához vezet bennünket. Vajon merről adjuk meg a választ erre a kérdésre? A gyermek, a primitív vagy pedig a felnőtt ember tudatának álláspontjáról? Hogyan ismerjük fel az archetípusot? És egyáltalán: mikor kényszerülünk arra, hogy ennek a feltételezésére szoruljunk?

Javaslatom a következő: *minden lelki reakciót, amely nincs arányban az őt kiváltó okokkal, meg kell vizsgálnunk arra vonatkozólag, hogy egyidejűleg nem áll-e valamilyen archetípus is a háttérben.*

Egy példával szeretném megvilágítani, hogy mit értek ezen. Egy gyermek félelmet érez anyjával szemben. Ha megbizonyosodunk arról, hogy erre nincs semmi ésszerű oka, mint például a gyermek rossz lelkiismerete, vagy az anya erőszakos bánásmódja, vagy valami ehhez hasonló, és egyébként semmi olyasmi nem történt, ami ezt a félelmet megmagyarázhatná, akkor azt javasolnám: vizsgáljuk meg a szituációt az archetípus szemszögéből is! Az ilyen szorongások éjnek idején lépnek fel, és az álmokban is jelentkezni szoktak. A gyermek mármost azt álmodja az anyjáról, hogy boszorkány, aki üldözi a gyermekeket. Az ilyen álmokhoz csatlakozó tudatos anyag legtöbbször a Jancsi és Juliska meséje. Ezért gyakran úgy vélekedünk, hogy kár volt ezt a mesét a gyermeknek elmondani, mivel azt hisszük, hogy ez a szorongás oka. Ez természetesen téves racionalizálás, azonban egy szemernyi igazság mégis van benne, amennyiben a boszorkány motívum teljesen megfelelő kifejeződése a gyermek szorongásának, és kezdettől fogva is az volt. Épp miatta jönnek létre az ilyen mesék. Az infantilis éjszakai szorongás tipikus jelenség, amely mindenütt és mindig megismétlődik, és régtől fogva tipikus mesemotívumokban fejeződik ki.

A mesék azonban csak infantilis formái a primitív emberek „éjszakai világából” származó legendáknak, mondáknak és babonáknak. Amit én „éjszakai világnak” nevezek, az a *mágikus vallásforma*, amelynek értelme és célja: érintkezés a sötét hatalmakkal, ördögökkel, boszorkányokkal, varázslókkal és szellemekkel. Mint ahogyan a gyermekmese filogenetikai ismétlődés a régi éjszakai hiedelmekből, akként a gyermek szorongása is filogenetikus maradvány, megismétlődése a primitív pszichológiának.

Ha ez a maradvány csak bizonyos mértékben jelentkezik, az egyáltalán nem abnormális, mert az éjszakai szorongás civilizált körülmények között még felnőtt embereknél sem feltétlenül rendellenes jelenség, csak fokozott mértéke tekinthető kórosnak. A kérdés mármost az: milyen körülmények között fokozódik ez a szorongásra való hajlam? Erősödése magyarázható-e pusztán a mesékben jelentkező boszorkány motívummal, vagy pedig más magyarázó okot is kell találnunk? Az archetípus csak bizonyos enyhe, normális mértékig felelős a szorongásért, feltűnő és abnormálisnak érzett fokozódásának azonban szükségszerűen különös oka van. Amint ismeretes, Freud a szorongást a gyermek incestuózus törekvéseinek az incestustilalomba ütközésével magyarázza. Freud tehát a gyermek szemszögéből értelmezi a szorongást. Hogy a gyermekeknek - a Freud által alkalmazott tágabb értelemben - incestuózus törekvéseik lennének, az számomra egyáltalán nem kétséges. Azt azonban, hogy ezek a tendenciák minden további nélkül a *sui generis* gyermeki lélek számlájára írhatók, azt kétségbe vonom.

Ugyanis nagyon nyomós okok szólnak a mellett a felfogás mellett, hogy a gyermek lelke a szülői, különösen pedig az anyai psziché varázsa alatt áll, méghozzá olyan mértékben, hogy a gyermek lelkét a szülők lelke funkcionális függvényének kell tekintenünk. A gyermek pszichikai individualitása csak később fejlődik ki, miután tudatának megbízható folytonossága már valósággá vált. Az a körülmény, hogy a gyermek eleinte csak harmadik személyben beszél önmagáról, véleményem szerint, világos bizonyítéka lelki személytelenségének. Ezért hajlandó vagyok arra, hogy a gyermek esetleges incestuózus törekvéseit inkább a szülők pszichológiájából magyarázzam meg, mint ahogyan minden gyermekkori neurózist elsősorban a szülők lelke tükrében kellene vizsgálni.

Ezért a fokozott infantilis szorongás gyakori okául a szülők domináns komplexusát kell tekintenünk, azaz bizonyos életbe vágó problémáik elfojtását és figyelmen kívül hagyását.

Mindaz, ami a tudattalanba kerül, többé-kevésbé archaikus alakot ölt. Ha például az anya elfojtja egy kínos és szorongást okozó komplexusát, akkor ezt gonosz szellemnek érzi, amely üldözi őt - *skeleton in the cupboard* [csontváz a szekrényben], ahogyan az angol mondja. Ez a megfogalmazás arra utal, hogy a komplexus máris archetipikus alakot öltött. Szorongás nyomasztja, lidércnyomás kínozza. Akár mesél gyermekének rémmeséket, akár nem, komplexusa mégis megmétélyezi gyermekét, és a saját pszichikai állapota révén kelt életre gyermeke lelkében az archetipus rémképeit. Talán erotikus fantáziái vannak egy másik férfival kapcsolatban. A gyermek látható jele házassági kötelékének. Ellenállása ezzel a kötelékkel szemben tudattalanul a gyermeke ellen irányul, akinek létezését ennek megfelelően meg nem történtté kell tennie. Archaikus fokon ennek a gyermekgyilkosság felel meg. Ily módon válik az anya „gonosz boszorkánnyá”, aki felfalja a gyermekeket.

Ahogy az anyában, éppúgy a gyermekben is archaikus képzetek lehetőségei lappanganak, és az az ok, amely az emberiség egész története folyamán az archetípust első ízben megalkotta, és azután újra meg újra létrehozta, még ma is ugyanaz, amely az ősidők óta meglevő archetípust életre kelti.

Nem egészen véletlenül esett a választásom az archetipus gyermekkori megnyilatkozásának éppen erre a példájára. A legközvetlenebb ősképp éppen az anya, mert minden vonatkozásban ő a legközelebbi és leghatásosabb élmény, amely ezenfelül éppen a legképlékenyebb életkorában válik az embernek osztályrészéül. Mivel a tudat a gyermekkorban még rendkívül gyengén fejlett, következőleg individuális élményről ekkor még egyáltalán szó sem lehet; ellenkezőleg, az *anya* egy archetipikus élmény; a gyermek többé vagy kevésbé tudattalanul érzékeli, nem mint valamilyen meghatározott, individuális személyiséget, hanem mint az *anyát*, mint hallatlan jelentéslehetőségekkel teli archetípust.

Az élet további folyamán az ősképp elhalványul, és egy tudatos, viszonylag individuális kép kerül a helyébe, amiről azt szokás feltételezni, hogy ez az egyeden anyakép, amivel rendelkezünk. Ám a tudattalanban az anya továbbra is megmarad hatalmas ősképpnek, amely az egyéni és tudatos élet folyamán a nőhöz, a társadalomhoz, az érzéshez és az anyaghoz való viszonyunkat színezi, sőt determinálja is, de mindenesetre olyan árnyaltan, hogy tudatunk rendszerint mit sem vesz belőle észre. Van, aki azt hiszi, hogy csupán metaforáról van szó. Ámde nagyon is konkrét tény, hogy valaki csak azért vette el a feleségét, mert az anyjára hasonlít, vagy éppen azért, mert egyáltalán nem hasonlít rá. A németek számára *Mutter Germania*, a franciák számára viszont *la douce France* nem lebecsülendő háttere a politikának, amit csak a világtól elrugaszkodott intellektuel hagyhat figyelmen kívül. A *mater ecclesiának*, az anyaszentegyháznak mindent befogadó öle sem éppenséggel metafora, éppoly kevésbé, mint az anyaföld, a természetanyánk és maga a *materia* [vö. a szó gyökét: mater, anya-g].

A gyermeknek az anya-archetipus a legközvetlenebbül adott valóság. Tudatának fejlődésével azonban az atya is látóterébe kerül, és megelevenít egy olyan archetípust, amelynek természete az anyáéval sok tekintetben ellentétes. Ahogy az anyaarchetipus a kínai *jin* definíciójának, úgy az apaarchetipus a *jang* definíciójának felel meg. Ez határozza meg a férfihez, a törvényhez, az államhoz, az értelemhez, a szellemhez és a természet dinamizmusához fűződő viszonyt. A német *Vaterland* határokat jelent, azaz meghatározott lokalizáltságot, a *Boden* viszont a nyugvó és termékeny anyaföldet jelenti. Apa a Rajna is, mint ahogyan a Nílus, a szél, a vihar, a villám, a mennydörgés is az [valamennyi hímnemű szó]. Az apa az alkotó és a tekintély, ezért ő a törvény és az állam. Átszövi a világot képzelőerejével, mint a szél, ő a láthatatlan gondolatokkal alkotó és kormányzó. Ő a teremtető szellő (*pneuma* - *spiritus* - *atman*), a szellem.

Eszerint az apa is hatalmas archetípus, amely ott él a gyermek lelkében. Az apa is elsősorban az *atyát* jelenti, egy mindent átfogó istenképet és dinamikus elvet. Az élet folyamán a tekintélynek ez a képe is háttérbe szorul: az apa egy jellegzetes, gyakran nagyon is emberi személyiséggé válik. Viszont az apa-imágó a jelentésének valamennyi lehetősége felé kitér. Ahogyan az ember csak utóbb talált rá a természetre, ugyanúgy csak lassanként fedezte fel az államot, a törvényt, a kötelességet, a felelősséget és a szellemet is. Amilyen mértékben a növekvő tudat képessé válik a megismerésükre, olyan mértékben zsugorodik össze a szülői személyiség fontossága is. Így végül az apát a férfiak társasága, az anyát pedig a család helyettesíti.

Véleményem szerint helytelen volna azt állítani, hogy mindaz, ami a szülők helyébe lép, nem egyéb, mint pótlék a szülői ösképek elkerülhetetlen elvesztése miatt. Ami ugyanis helyettesíti őket, nem csupán pótlék, hanem egy, a szülőkkel már összekapcsolt valóság, amely a szülői ösképpel együtt és általa már kifejtette a hatását a gyermek lelkére. A meleg, a védelmező, a táplálékot nyújtó anya olyan, mint a tűzhely, a védelmező barlang vagy kunyhó és a környező növényzet. Az anya egyúttal a táplálékot biztosító szántóföld is, fia az isteni búza, az ember testvére és barátja. Az anya a tejet adó tehén és a nyáj. Az apa jár-kei a többi férfivel, tárgyal, vadászik, vándorútra kél, háborút visel, szabadjára engedi rosszkedvét mint valami égiháborút, láthatatlan gondolatoktól ösztökélve, mint valami hirtelen szélvihar megváltoztatja a körülményeket. Ő a harc és a fegyver, ő az oka minden változásnak, ő a bika: ingerlékeny erőszakoskodásával vagy apatikus lustaságával. Minden segítségére kész vagy ártalmas, elemetáris hatalomnak a képmása.

Mindezekkel a dolgokkal a gyermek természetesen már korán találkozik, részben a szülők közvetítése révén, részben maguktól a szülőktől. Minél kisebb és emberibb a szülők képe, annál erősebben lépnek előtérbe mindazok a dolgok, amelyek eleinte csak háttérnek és mellékes hatásnak látszottak. A föld, amelyen a gyermek játszott, a tűz, amelynél melegedett, az eső és a vihar, amikor didergett, mindig is valóságos volt; a még csak derengő tudata következtében azonban eleinte olybá tűnt és úgy fogta fel, mint szülei tulajdonságait. Később azonban, mint valami fátyol mögül, előlép a föld anyagszerűsége és dinamikus volta, és kiderül róluk, hogy tulajdonképpen ők azok a hatalmak, amelyek azelőtt a szülők álarcában jelentek meg. Ezért hát *ezen nem pótlékok, hanem a fejlettebb tudatnak megfelelő tények.*

Valami azonban a fejlődés során elsősorban megveszendőbe; ez pedig a szülőkkel való közvetlen összetartozás és egység pótolhatatlan érzése. Ez nem csupán érzelm, hanem fontos pszichológiai tényező, amelyet Lévy Bruhl¹ egészen más összefüggésben *participation mystique*-nek, misztikus részvételnek nevezett el. Ezzel az *eo ipso* kifejezéssel jelölt tény nemcsak a primitív pszichológiában, hanem a mi analitikus pszichológiánkban is nagy szerepet játszik. Röviden a *kollektív tudattalan egységét* jelenti. Ezt talán valamivel alaposabban is meg kell magyaráznom. Ha két emberben ugyanaz a tudattalan komplexus egyidejűleg jön létre, akkor egy különös érzelmi hatás alakul ki, és pedig a projekcióé, a tudattalan lelki tartalom kivetítéséé, amely kettejük között vagy vonzást, vagy taszítást eredményez. Ha egy másik emberrel egyszerre ugyanarról a fontos dologról tudattalanul véleményt alkotok, akkor részben azonosulok vele, és ennek következtében olyan lesz iránta a beállítottságom, mint amilyen lenne az illető komplexushoz akkor, ha az tudatosult volna bennem.

Ilyen *participation mystique* van a szülők és a gyermekek között. Általánosan ismert példa erre az anyós, aki leányával azonosítja magát, és az ő révén tudattalanul mintegy nőül megy a vejéhez; vagy az apa, aki abban a hiedelemben ringatja magát, hogy a fiáról gondoskodik,

¹ Lévy-Bruhl, Lucien (1857-1939) - francia szociológus, a természeti népek gondolkodásának kutatója.

valahányszor naiv módon arra kényszeríti, hogy neki - tudniillik az apának - a kívánságait teljesítse, például a pályaválasztásnál vagy a nősülésnél. Másfelől pedig éppen olyan közismert figura az a fiú, aki az apjával azonosítja magát De különösen szoros a kapcsolat anya és leánya között, ami esetenként még az asszociációs kísérlettel is kimutatható. [Vö. Jung: Diagnostische Assoziationstudien. II. Beitrag X.]

Noha a *participation mystique* az illető egyén számára tudattalan, azt azonban mégis megérzi, ha többé már nem áll fenn. Úgyszólván mindig van bizonyos különbség annak a férfinak a pszichológiája között, akinek az apja még életben van, és az olyan férfié között, akié már meghalt. Amíg ugyanis a szülőkkel való *participation mystique* létezik, addig a viszonylag infantilis életstílus fenntartható. A *participation mystique* révén ugyanis tőle különálló élőlények táplálják az egyén tudattalan motiváltságát, amiért - éppen mert tudattalan - nem is vállalja a felelősséget. Az infantilis tudattalan következtében könnyebb az élet terhe, vagy legalábbis könnyebbnek tűnik. Az ember nincs egyedül, hanem tudattalanul kettesben vagy hármásban létezik. A fiú imagináriusan az anya ölében van, az apa védelme alatt. Az apa újjászületik a fiában - legalábbis az örök élet kezdete reményében. Az anya ifjú férjé fiatalítja az apát a fiában, így hát még nem vesztette el fiatalságát. Bizonyára szükségtelen bizonyítékokat a primitív pszichológiából felsorakoztatnom; feltehetően ezek az utalások is elegendők.

A tudat bővülésével és megerősödésével mindez odavész. Ezzel bekövetkezik a szülő-imágók kiterjesztése a világra, vagy sokkal inkább a világ betörése a gyermekkor homályába. Ez függeszti a szülőkkel való tudattalan egységet. Ezt a folyamatot a primitív bevezető rítusok vagy férfivé avató szertartások tudatosan is előidézik. Ezzel a szülők archetípusa a háttérbe szorul; már nincs „helyzetben”, ahogy mondják. Eredményül mindenesetre adódik egy bizonyos *participation mystique* a törzssel, a társadalommal, az egyházzal vagy a nemzettel. Ez a participáció azonban általános és személytelen, mindenekelőtt pedig nem biztosít a tudattalannak valami túlságosan nagy lehetőségi kört. Ha valaki nagyon tájékozatlan és túl naiv módon hiszékeny, azt a törvény és a társadalom hamarosan észhez téríti. A nemi érés következtében azután felbukkan az új, *személyes participation mystique* lehetősége is, hogy a szülőkkel való azonosságnak a veszendőbe ment személyes része pótolható legyen. Egy új archetípus alakul ki: a férfinél az asszony archetípusa, a nőnél pedig a férfié. Ez a két alak is a szülői kép álarca mögött rejtőzött, csak most már leplezetlenül lép előtérbe, persze még jócskán, sőt sokszor túlnyomóan a szülői képtől befolyásoltan. Bizonyos és még megtárgyalandó okokból a férfiben levő nő-archetípusnak az *anima*, a nőben levő férfi-archetípusnak pedig az *animus* nevet adtam. Minél erősebb a szülői kép tudattalan befolyása az egyénre, annál kifejezettebben fog a szeretett lény, akire a választás esett, a szülők pozitív vagy negatív pótlékaul szolgálni. [Vö. Jung. Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten.]

A szülői képtől való messzemenő befolyásoltság nem rendellenes, ellenkezőleg, nagyon is normális, és ezért nagyon is általános jelenség. Sőt igen fontos, hogy ez így is legyen, mert különben a szülők a gyermekekben nem születnek újjá, azaz a szülő-imágó annyira veszendőbe megy, hogy az egyén életében minden folytonosság megszűnik. Gyermekkorát nem tudja átmenteni felnőttkori életébe, ennek következtében tudattalanul gyermek marad, ami egy későbbi neurózis kifejlődésének a legbiztosabb bázisa. Szenvedni fog mindazoktól a betegségektől, amelyek az előzményeket semmibe vevő szervezőket támadják meg - legyenek ezek akár egyének, akár pedig társadalmi csoportok.

Az is normális, hogy a gyermekek többé-kevésbé ismét a szüleikkel házasodnak, mert ez pszichológiailag ugyanolyan fontos, mint ahogyan egy jó rassz fejlődése szempontjából az ősök elvesztésének (*Ahnenverlust*) bizonyos mértéke is biológiai szükségesség. Ez biztosítja a folytonosságot, és azt, hogy ami elmúlt, az ésszerűen éljen tovább a jelenben. Ezt illetően csak a túl sok vagy a túl kevés az egészségtelen.

Ha a párválasztásnál a szülőkhöz való pozitív vagy negatív hasonlóság volt mérvadó, akkor a szülői képtől, s ezzel a gyermekkortól való elszakadás sem volt teljes. Bár a történeti folytonosság érdekében a gyermekkort az embernek magával kell vinnie, ez azonban nem történhet a további fejlődés rovására. Egyszer, az élet közepe táján, a gyermekkori illúziók utolsó szikrája is kialszik - mindenesetre csakis egy ideálisnak feltételezett életben, nem is olyan kevesen örök gyermekként szállnak sírba -, és a szülők imágójából megszületik a felnőtt ember archetípusa: a férfi képe, amilyennek őt a nő ősidők óta tapasztalta, illetve a nő képe, ahogyan ezt a férfi öröktől fogva önmagában hordja.

Sok olyan férfi van, aki egész pontosan, mégpedig egészen a részletekbe menő pontossággal meg tudja mondani, hogyan is fest ez a nőkép, ami benne kialakult. De csak kevés olyan nőre akadtam, aki képes lenne éppen olyan pontos képet rajzolni a férfiról. Mint ahogyan az anyai öskép az előző korok összes anyjának összesített képe, akként az anima kép is egyén fölötti kép, amely sok, egyénileg nagyon különböző férfinél pontosan egyező vonásokat mutat, úgyhogy ezekből csaknem rekonstruálni lehetne egy egészen meghatározott típusú nőt. Feltűnő körülmény, hogy ebből a típusból a szó szoros értelmében vett *anyai vonás* teljesen hiányzik. Kedvező esetben élettársnőt és barátnőt jelent, kedvezőtlen esetben szajhát. Fantasztikus regényekben gyakran egészen tökéletes leírását találjuk ezeknek a típusoknak, összes emberi és démoni tulajdonságukkal együtt, így például Rider Haggardnak² az *Ayesha* (Ayesha) és a *Wisdom's Daughter* (A bölcsesség leánya) című regényében, Benoit³ *L'Atlantide*-jában, töredékesen a *Faust* II. részének *Helénájá*-ban, és a legrövidebben és legcsattanósabban Simon mágus gnosztikus legendájában, melynek karikatúrája az Apostolok Cselekedeteiben is előfordul. Simon mágust utazásai során mindig egy Heléna nevű leány kíséri, akit egy tyrusi nyilvánosházban fedezett fel, s aki a trójai Helénának a reinkarnációja. Nem tudom, hogy mennyire tudatosan kapcsolódik Goethe Faustjának Heléna-motívuma a Simon legendához. Hasonló összefüggésre bukkanunk a *Wisdom's Daughter*-ben is, ahol biztosak lehetünk abban, hogy nem áll fenn semmiféle tudatos folytonosság.

Rendes körülmények között a szokásos anyai vonásnak a hiánya bizonyítja egyrészt az anya-imágótól való teljes elszakadást, másrészt egy kizárólagos emberi-individuális viszony eszméjét, a fajfenntartásra irányuló természeti szándék nélkül. A mai kultúrfokon a férfiak túlnyomó többsége visszahőköl a nő anyai jelentése elől, aminek következtében az anima sohasem fejlődik túl a szajha infantilis, primitív fokán. Ezért a prostitúció a civilizált házasság egyik legfőbb mellékterméke. A Simon-legendában és a *Faust* II. részében azután megtalálhatók a teljes felnőtté válás állapotának szimbólumai. A felnövésnek ez az állapota *túlnövés a természetben*. A keresztény, illetve buddhista szerzetesi intézmény ugyanezzel a problémával viaskodik, de a hús feláldozása árán. Félistennők és istennők helyettesítik itt azt az emberi személyiséget, amelyik az anima projekcióját megszemélyesíthetné.

Ezzel egy rendkívül vitás területre értünk, ahol ezúttal nem szeretnék tovább merészkedni. Sokkal jobban tesszük, ha visszatérünk az elemibb problémához, mégpedig ahhoz a kérdéshez, hogy miről ismerhető fel az ilyen női archetípus létezése.

Amíg az archetípus nem projiciálódik valamilyen tárgyra és nem válik benne kedveltté vagy ellenszenvenné, addig teljesen identikus marad az individuummal, és szükségképpen őt fejezi ki. Ilyen körülmények között tehát egy férfi az animáját fogja leképezni. Nyelvünknek már

² *Haggard Henry Rider* (1856-1925) - angol író. Több fantasztikus és misztikus tartalmú regény szerzője.

³ *Benoit, Pierre* (1886-1962) - francia regényíró, a Francia Akadémia tagja

régóta van egy szava, amelyik ezt a különleges beállítottságot jelöli: ez a szó az „animozitás”. Utóbbi megjelölést legmegfelelőbben az „anima-megszállottság” fejezheti ki. Itt ugyanis még meg nem fékezett emóciókról van szó. Az „animozitás” megjelölést mindenesetre csak kellemtelen kedélyhullámzások értelmében használják, a valóságban azonban az anima pozitív érzéseket is okozhat. [Vö. *Jung und Wilhelm*: Das Geheimnis der Goldenen Blüte; *Jung*: Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Umbewussten.]

Az önuralom tipikus férfieszmény, amit csak az érzelmi folyamatok elfojtása árán lehet megvalósítani. Az érzelem jellegzetesen a nő erénye, és mivel férfiasság-eszményének elérése érdekében a férfi minden nőies vonást elfojt magában - pedig ezek éppen úgy megvannak benne, mint ahogyan a nőben is vannak férfias vonások -, ezzel bizonyos érzelmi hullámzását is elfojtja, mint nőies gyöngeséget. A tudattalanjában ezáltal feminin tulajdonságokat, vagyis szentimentalizmust halmoz fel, amely ha előtör, éppen ennek a női lénynek a létezését árulja el benne. Ismert dolog, hogy a nagyon férfias férfiak azok, akik a nőies érzésnek lelkük mélyén a leginkább alá vannak vetve. Ebből a tényből lehetne megmagyarázni egyrészt a férfi öngyilkosságok jelentősen nagyobb számát, másrészt azt a gyakran rendkívüli erőt és szilárdságot, amit éppen a nagyon nőies nők szoktak tanúsítani.

Ha a férfi fékezetlen emócióit gondosan megvizsgáljuk, és közben megkíséreljük rekonstruálni azt a valószínű személyiséget, akitől ezek az emóciók származnak, akkor igen hamar egy női alakhoz jutunk el - éppen ahhoz, amit én animának nevezek. Ezért a régi hit is feltételezett egy nőnemű lelket, vagy *pszichét* vagy *animát*, és az eksztatikus középkor nem minden pszichológiai alap nélkül tette fel a kérdést: *habet mulier animam* [van-e a nőnek lelke]?

A nőnél éppen fordított a helyzet. Ha nála az animus kerül előtérbe, akkor ez nem érzelmekben nyilatkozik meg, mint a férfínél, hanem vitatkozni és okoskodni kezd. És mint ahogyan az anima-érzések önkényesek és szeszélyesek, éppúgy a női argumentumok is logikátlanok és értelmetlenek.

Kifejezetten animus-gondolkodásáról is beszélhetnénk, amikor is mindig igaza van, mindig az övé az utolsó szó, és mindig egy „éppen azért” záradékkal ér véget. Az anima irracionális érzelem, az animus irracionális nézet.

Tapasztalatom szerint a férfi mindig könnyebben fogja fel, hogy mit értünk animán, sőt adott esetben egészen határozott kép él benne róla, úgyhogy nagyobb számú nő közül mindig meg tudja jelölni azokat, akik leginkább megközelítik az anima-típust; azonban rendszerint felettébb nehéznek találtam megértetni egy nővel, hogy mi az animus, és a sok közül még sohasem találkoztam egyetlennel sem, aki az animus jellegzetességéről határozott felvilágosítással tudott volna szolgálni. Ebből arra következtettem, hogy az animus nyilván semmiféle határozott vonást nem tartalmaz, más szóval: az animus nem egység, hanem gyaníthatólag valamiféle sokaság. Ennek a ténynek összefüggésben kell lennie a férfi, illetve a nő különleges pszichológiájával. Biológiai síkon a nőnek rendkívül fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy megtartsa az *egyetlen* férfit, míg a férfi legfőbb érdeke arra összpontosul, hogy hódítsa a nőket, és természeténél fogva ritkán áll meg egyetlen hódításnál. Ezért az egyetlen férfi személye döntő szerepet játszik a nő számára; a férfinak a nőhöz való viszonya ezzel szemben kevésbé határozott, azaz azt a nőt, akit meghódított, úgy is tekintheti, mint egyet a sok közül. Ezért a férfi a házasságnak mindig a törvényes és szociális karakterét hangsúlyozza, míg a nő ebben kizárólag személyes vonatkozást lát. Emiatt korlátozódik a nő tudata rendszerint az egyetlen férfira, míg a férfi tudata a személy szerinti kizárólagosság áthágására törekszik, amely bizonyos körülmények között ellentétben állhat minden egyéni vonatkozással. A tudattalanban ezért ennek az ellentétnek a kompenzációjára számíthatunk. Ez kitűnően egybevág a férfi, viszonylag határozottan körvonalazott anima-típusával, s ugyanígy a nő animusának határozatlan polimorfizmusával.

Az animának és az animusnak az az ábrázolása, amire itt módomban nyílik, szükségképpen hézagos. Még inkább kiélezném ezt a hiányosságot, ha úgy írnám le őket, hogy az anima nem egyéb, mint a nő ösképe, és lényegében irracionális érzésekből áll, az animus pedig nem egyéb, mint a férfié, és véleményekből áll. Mind a két típus rendkívül problematikus, mert archaikus mintái azoknak a pszichikai jelenségeknek, amelyeket ősidőktől fogva *léleknek* neveztek, és ők hozzák létre azt az emberi szükségletet is, hogy egyáltalán lelkekről vagy démonokról beszéljünk.

Semmilyen, a tudattól független lelki jelenség sem személytelen vagy tárgyi jellegű. Ezek a tudatosnak a kategóriái. Valamennyi autonóm pszichikai faktor személyiségjelleggel bír, kezdve azoktól a hangoktól, amelyeket az elmebetegek hallanak, a spiritiszta médiumok szellemekről történő tájékoztatásáig és a misztikusok víziójáig. Ezért az anima és az animus is a személyiség jellegével rendelkezik, amit nem jellemezhetünk másként, csakis a „lélek” szóval.

Mindenesetre óva intek itt egy félreértéstől: az a „lélek” fogalom, amit itt alkalmazok, sokkal inkább összehasonlítható a primitív szemlélettel, például az egyiptomiak *ba*- és *ka*-lelkével, mint például a „lélek” keresztény eszméjével, amely már egy metafizikai egyéni szubsztancia filozófiai foglatának a kísérlete. Ehhez az én, csupán fenomenológiai lélekfelfogásomnak kifejezetten semmi köze. Nem pszichológiai misztikával foglalkozom, hanem egyszerűen csak megkísérlem tudományosan megragadni azokat a pszichológiai ősjelenségeket, amelyek a lélekbe vetett hit alapjai.

Mivel az animus és az anima tényleges komplexusa leginkább annak felel meg, amit minden kor és minden nép „léleknek” írt le, azért nincsen semmi csodálni való azon, hogy mind a kettő rendkívül misztikus atmoszférát áraszt maga körül, mihelyt kissé közelebből vesszük szemügyre tartalmaikat. Ahol az anima projiciálódik, ott rögtön figyelemre méltó historizáló érzélem merül fel, melyet Goethe ezekbe a szavakba öltöztet: „Oh, te a régmúlt időkben testvérem vagy feleségem voltál.” Rider Haggard és Pierre Benoit Görögországra és Egyiptomra nyúl vissza, hogy ennek az elkerülhetetlen történelmi érzésnek eleget tegyen.

Az animus érdekes módon - már amennyire tapasztaltam - híjával van az effajta misztikus historizmusnak. Csaknem azt mondhatnám, hogy inkább a jelennel és a jövővel törődik. Hajlamai sokkal inkább nomotetikusak [törvényhozó jellegűek], szívesen fejtegeti, hogy milyennek kellene a dolgoknak lenniük, és apodiktikus nézeteket vall olyan dolgokról, amelyek éppen eléggé homályosak és vitathatók, még hozzá annyira határozott nézeteket, hogy ez felmenti a nőt minden további, talán túlságosan is gyötrő gondolkodás alól.

Ezt a különbséget megint csak mint az ellentétek okozta kompenzációt tudom magyarázni. A férfi tudatában előre tervez, és megkísérel a jövőt alakítani; míg viszont jellegzetes női vonás, ha valaki azon töri a fejét, vajon ki is volt X. Y. dédnagynénje. De éppen ez a női genealogizáló tendencia mutatkozik meg nagyon világosan, angol érzelmi síkon Rider Haggardnál; míg Benoitnál ugyanez a törekvés a *chronique familiale et scandaleuse* pikáns mellékizével jelentkezik. Az újjászületés eszméjére való utalás irracionális érzés alakjában az animával van nagyon erős kapcsolatban; miközben a nő az effajta érzéseket adott esetben tudatosan is bevallja, hacsak nem áll túlságosan a férfi racionalizmusának befolyása alatt.

Ez a historizáló sejtélem mindig a jelentőség és a végzetszerűség tulajdonságával bír, és ezért közvetlenül a halhatatlanság és az istenség problémájához juttat el. Még a racionalista-szkeptikus Benoitnál is a szerelem halottait egy különösen hatékony balzsamozó eljárással őrzik meg az örökkévalóság számára, nem is szólva Rider Haggard dúsan burjánzó miszticizmusáról a *The Return of She*-ben, amely mű egyébként elsőrendű pszichológiai dokumentum.

Minthogy az animus önmagában véve nem érzés és nem is hajlam, ezért ennek az itt vázolt szempontnak teljesen híjával van; és mégis, velejében szintén historizál. Sajnos az animusra nincs kellő irodalmi példánk, mivel a nők ritkábban írnak, mint a férfiak, ha pedig mégis folytatnak irodalmi tevékenységet, láthatóan híjával vannak egy bizonyos naiv introspekciónak, vagy legalábbis szívesebben őrzik más fiókban ennek az eredményeit - talán éppen azért, mert semmilyen érzés sem kapcsolódik hozzájuk. Csak egyetlen elfogulatlan dokumentumot ismerek: Marie Hay *The Evil Vineyard* (A gonosz szőlőskert) című novelláját. Ebben a rendkívül igénytelen történetben az animus történeti mozzanata az írója által bizonyára nem is szándékolt, ügyes kendőzésben fordul elő.

Az animus egy *el nem gondolt* ítélet *a priori* létező tudattalan feltételezése. Ennek az ítéletnek a fennállását csak abból lehet felismerni, ahogyan a tudat bizonyos dolgokra beállítódik. Szolgáljon erre a következő kis példa! Egy anya elragadtatott igyekezettel bánt a fiával, és túlzott jelentőséget tulajdonított neki, aminek az lett az eredménye, hogy a fiú mindjárt a pubertás után neurotikussá vált. Ennek az értelmetlen beállítottságnak az oka nem volt egykönnyen felismerhető. Csak behatóbb kutatás derítette ki azt a tudattalan dogmáját, amely így szólt „Az én fiam az eljövendő Messiás.” Ez egészen közönséges esete a hős archetípusának, ami a nőknél általánosan szokásos, és amit vagy apjukra, vagy férjükre, vagy fiukra projiciálnak a felfogás olyan formájában, ami aztán tudattalanul irányítja a cselekvést. Bájos és közismert példa Annie Besant⁴ esete, aki szintén felfedezte a maga üdvöztetőjét.

Marie Hay történetében a hősnő örületbe kergeti férjét lelki beállítottságával, mely arra a tudatta fan és soha ki nem mondott előfeltevésre épül, hogy férje egy iszonyatos zsarnok, aki őt fogva tartja, éppen úgy, mint... Ezt a befejezetlen „Éppen úgy, mint”-et férjére bízva, hogy ő fejtse meg, aki végül egy *cinquecento*-zsarnok ide illő figurájára talál, és ebbe beleőrül. A historizáló jelleg tehát egyáltalán nem hiányzik az animusból, azonban az animától alapvetően különböző alakban nyilatkozik meg. Az ítéleti elem ugyanúgy túlteng az animus vallási problematikájában is, míg ezzel szemben a férfinél az érzelmi elem a túlnyomó.

Végül még azt szeretném megemlíteni, hogy az animus és az anima nem az egyedüli autonóm alakok vagy „lelkek” a tudattalanban. Gyakorlatilag azonban ők állnak hozzánk legközelebb és ők a legfontosabbak. Minthogy a lélek földi feltételezettsége problémájának egy másik oldalát is szeretném megvilágítani, ezért a legárnyaltabb belső tapasztalásnak ezt a nehéz területét elhagyom, és a felé a másik oldal felé fordulok, ahol többé már nem sötét háttérket fogunk fáradtságosan felderíteni, hanem kifelé, a hétköznapi dolgok tág világára tekintünk.

Mint ahogyan a fejlődés folyamatában a földi feltételek formálták az emberi lelket, úgy ugyanez a folyamat, mintegy a szemünk láttára, még most is megismétlődik. Telepítsük át gondolatban valamelyik európai emberfajta jelentékeny hányadát más földre és más éghajlat alá; ekkor várható, hogy ez az embercsoport idegen keveredés nélkül is, néhány emberöltő után bizonyos pszichikai és talán fizikai természetű változásokon megy át. Közvetlen közelben, a különböző európai országokban élő zsidókon észrevehető különbségeket figyelhetünk meg, amit csakis a gazdanép sajátjaiból magyarázhatunk. Nem ütközik komoly nehézségbe a spanyol zsidó megkülönböztetése az észak-afrikaitól, a németé az oroszától. Sőt még a különböző orosz zsidókat is meg lehet különböztetni egymástól: a lengyelt az észak-oroszországitól, illetve a kozák típusútól. A faj minden hasonlósága ellenére is észlelhető különbségek állnak fenn, amelyek oka homályos. Az is rendkívüli nehézségbe

⁴ Annie Besant (1847-1933) - közgazdászból lett teológus. Mint a Teozófiai Társaság elnöke számos intézményt alapított; 1910-ben a 13 éves Jiddu Krishnamurtit a Világ Tanítójának nyilvánította.

ütköznék, hogy egzakt módon határozzuk meg ezeket a különbségeket, annak ellenére, hogy a jó emberismerő minden további nélkül megérzi őket.

Egy faj átültetésének legnagyobb szabású kísérlete az újabb korban az észak-amerikai kontinens túlnyomóan germán lakossággal való betelepítése volt. Mivel a klimatikus viszonyok eléggé különbözőek, azért az eredeti faj típusán mindenféle változás volt várható. Az indián vérrel való keveredés elenyészően csekély, úgyhogy nem játszik szerepet. Boas⁵ úgy véli, sikerült kimutatnia, hogy a bevándorlóknak talán már a második generációjánál anatómiai változások jelentkeznek, főként a koponyaméreteikben. Mindenesetre a bevándorlónál kialakul a jenki-típus, amely annyira hasonlít az indiánhoz, hogy amikor a középnyugaton való tartózkodásom alkalmával egy gyárból kitóduló több száz munkás elvonult előttem, kíséremhez a következő megjegyzést intéztem: sohasem gondoltam volna, hogy az indián vérnek ilyen magas bennük a százalékaránya. Ő nevetve válaszolt, bármibe hajlandó fogadni, hogy ebben a nagy tömegben, ebben a sok-sok emberben együttvéve egyetlen csepp indián vér sem folyik. Ez sok évvel ezelőtt történt, amikor még sejtelmem sem volt az amerikai lakosság érdekes elindiánosodásáról.

Ennek a rejtélynek csak akkor jöttem nyitjára, amikor nagyon sok amerikait kellett analízissel kezelnem. Ekkor ugyanis az európaiakkal szemben figyelemre méltó különbségek adódtak.

Először is feltűnt a négerek nagy befolyása, természetesen pszichológiai befolyása, vérkeveredés nélkül. Az amerikai ember emocionális megnyilatkozását, elsősorban nevetését, legjobban az amerikai lapok képes mellékletein lehet tanulmányozni; az utánózatlan Rooseveltné nevetés ősfarmájában az amerikai négernél lelhető fel. A viszonylag laza ízülettel való sajátságos járás, vagy a himbálózó csípő, ami az amerikai nőknél oly gyakran tapasztalható, a négerektől származik. Az amerikai zene legfőbb ösztönzését a négerektől kapta, ugyanígy a tánc is. A vallásos érzés megnyilatkozásai, a *revival meetings* [újjászületési összejövetelek], a *holy rollers* [„szent hempergők”] és egyéb abnormitások erősen néger befolyás alatt állnak, és a híres amerikai naivitás mind kedves formájában, mind az inkább kellemetlen megnyilatkozási módjában könnyen összehasonlítható a négerek gyerekeségével. Az átlagosan rendkívül élénk temperamentum, ami nemcsak a baseball-mérkőzések alkalmával mutatkozik meg, hanem egészen feltűnően a szokatlan nyelvi expresszivitásban, amire a legékezebb példa a szüntelen és végtelen fecsegésáradat az amerikai újságokban, ami aligha származik germán elődöktől, sokkal inkább egy néger falu *chattering*jéhez [karattyolásához] hasonlít. Az intimitásnak csaknem teljes hiánya és a mindent elnyelő tömeges társadalmi élet a nyitott kunyhókban zajló primitív életre emlékeztet, a törzs összes tagjának teljes identitásával. Az volt a benyomásom, mintha minden amerikai házban valamennyi ajtó mindig nyitva állna, mint ahogyan az amerikai vidéki városkákban kerítés sem található. Úgy tűnik, mintha minden utca lenne. Természetesen nehéz részleteiben eldönteni, hogy mit kell a négerekkel való szimbiózis rovására írunk, és mi tulajdonítható annak a körülménynek, hogy Amerika, szűz talajon, még mindig *pioneering nation* [pionír nemzet]. Ám nagyjából és egészben véve félre nem ismerhető a négerek jelentős befolyása az általános népi karakterre.

A primitivitásnak ez a fertőző volta ugyanilyen jól megfigyelhető más országokban is, azonban nem ilyen mértékben és nem ebben a formában. Afrikában például a fehér ember elenyésző kisebbségben van, és ezért a legszigorúbb társadalmi formák betartására kényszerül a négerekkel kapcsolatban, hogy az úgynevezett *going black* ellen védekezzen. Ha a primitív befolyásnak nem tud ellenállni, már el is vészett. Amerikában azonban a négerség, kisebb

⁵ Boas Franz (1858-1942) - amerikai-német antropológus és etnológus.

arányszáma miatt, nem degeneráló, hanem olyan sajátságos hatást fejt ki, amit nagyjában és egészben véve egyáltalán nem nevezhetünk kedvezőtlennek - feltéve, ha nem szenvedünk éppenséggel jazzfőbiában.

A különös mármost az, hogy az indián jellegből keveset vagy éppen semmit sem veszünk észre. Az előbb említett fiziognómiai hasonlóságok egyáltalán nem Afrika felé mutatnak, hanem jellegzetesen amerikaiak. Ezek szerint a test Amerikára, a lélek pedig Afrikára reagálna? Erre a kérdésre úgy kell válaszolnom, hogy csak a modorukat befolyásolták a négerék; az pedig, hogy miként alakult a lelkük, még külön vizsgálat tárgya.

Természetes, hogy amerikai pácienseim álmaiban a néger - mint személyiségük csökkent értékű felének kifejezője - nem csekély szerepet játszik. Hasonló esetben az európai ember csavargóról vagy az alacsonyabb néprétegek más elemeiről álmodna. De a legeslegtöbb álom, és különösen az analitikus kezelés kezdetén fellépő álmok, meglehetősen felületesek. Csak messzemenő és mélyreható analízisek során bukkanunk olyan szimbólumokra, amelyek indiánokkal állnak vonatkozásban. A tudattalannak a progresszív tendenciája, más szavakkal a hősmotívum, az indiánt választja szimbólumául. Így az Egyesült Államok bizonyos érmeire indiánfejet verettek, ami a korábban annyira gyűlölt, most pedig közömbös indián megbecsülését jelenti. Egyben ez annak az előbb említett ténynek a kifejeződése, hogy az amerikai hősmotívum az indiánt választotta eszményi alakjául. Bizonyára egyetlenegy amerikai kormánynak sem jutna eszébe, hogy Cetewayónak vagy valamelyik másik néger hősnek a fejét véssesse ércpénzeire. Monarchikus államok szívesen látják királyuk képét érméiken, demokratikus államok pedig eszményeik másféle szimbólumát tartják ideálisnak. Egy ilyen amerikai hősfantázia részletes példáját a *Wandlungen und Symbole der Libido* (A libidó változásai és szimbólumai) című könyvemben közöltem. Ehhez tucatjával sorolhatnék még hasonló példákat.

A hős mindig a legnagyobb vagy legerőteljesebb törekvést testesíti meg, vagy pedig azt, amivé ez a törekvés válhat, és ezért egyúttal azt is, amit leginkább szeretnénk megvalósítani. Ezért mindig nagyon fontos, hogy a hősmotívumot milyen fantázia kíséri. Az amerikaiak hősfantáziáiban az indián karakter játssza a főszerepet. Az amerikai sportfelfogás messze maga mögött hagyta az európai kedélyességet. Egyedül az indián beavatási szertartások vehetik fel a versenyt a hajlíthatatlanul szigorú amerikai tréning kíméletlenségével és kegyetlenségével. Ezért bámulatra méltó az amerikai sportnak a teljesítménye. Mindabban, amit az amerikai valóban akar, kiütözik az indián: a kitűzött célra való rendkívüli koncentrációban, a hajsza szívóosságában, a legnagyobb nehézségek rendületlen elviselésében az indiánok összes legendás erényei teljes mértékben érvényesülnek. [Vö. Jung: Jung Negroid and Indian Behaviour.]

A hősmotívumnak nemcsak az élethez való általános beállítottsághoz, hanem a vallási problémához is köze van. Egy abszolút beállítottság mindig vallási beállítottság, és bárhol válik is egy ember függetlenné, ott megjelenik a vallása is.

Amerikai pácienseimnél azt találtam, hogy a hős fantáziaalakja az indián vallás ismertető jegyével is rendelkezik. Az indián vallási formák legfontosabb alakja a sámán, a doktor és a szellemidéző. Ezen a téren az első és Európa számára is fontossá vált amerikai lelemény a spiritizmus volt, a második a *Christian Science* [1866-ban alapított és imával gyógyító tevékenységet kifejező keresztény szekta, illetve ennek tanítása] és a *Mental Healing* [szuggesztiós gyógykezelés] egyéb formái. A *Christian Science* ráolvasási rituálé: a betegségdémonokat száműzik, az engedetlen testre „ráénekelnek”, és magas kulturális nivónak megfelelő keresztény vallási varázslattal való gyógyításra használják. A szellemi tartalom sivársága elképesztő, mégis a *Christian Science*-nek eleven, határozottan életerős gyökerei vannak, és létrehozta azokat a csodákat, amelyeket a hivatalos egyházakban hiába is keresnénk.

Nincs a földön még egy ország, ahol a jelszó, a *slogannek* nevezett varázssformula átütőbb hatóerővel rendelkezne, mint Amerikában. Az európai csak nevet rajta, azonban megfelel az arról, hogy a szó varázserejébe vetett hit nemcsak hegyeket mozdit el. Hiszen Krisztus maga is ige volt, az *IGE*. Ez a pszichológia idegenné vált számunkra, az amerikaiakban azonban még elevenen él. Ezért nem tudhatjuk, hogy egyszer még mit tesz Amerika.

Az amerikai ennek megfelelően különös látványt nyújt számunkra: európai ember egy néger modorával és egy indián lelkiületével. Osztózik az idegen területek kizsákmányolóinak sorsában: egyes ausztráliai törzsek állítják, hogy az ember semmiféle idegen földet nem bitorolhat, mert ott idegen ősök szellemei élnek, és így az újszülöttekben idegen ősök szellemei öltének testet. Ebben sok pszichológiai igazság rejlik. Az idegen föld asszimilálja a hódítóit. De - eltérően a közép- és délamerikai latin hódítóktól - az észak-amerikaiak, ha a legpuritánabb szigorral is, de fenntartották az európai nívót; azt azonban már nem tudták megakadályozni, hogy indián ellenfeleik lelkeivel ne hasonuljanak. A szűz föld mindenütt azon mesterkedik, hogy a hódítónak legalább a tudattalanját a bennszülött lakosság színvonalára süllyessze le. Ezért az amerikai emberben tudatos és tudattalan között akkora távolság tátong, amilyen az európaiakban nem található: éles feszültség uralkodik a tudatos magas kultúra és a tudattalan átmenet nélküli primitivitása között. Ez a feszültség azonban potenciális pszichikus energiát jelent, ami az amerikaiak korlátlan vállalkozó szellemet és egyenesen irigylésre méltó lelkesültséget kölcsönöz, ami Európában ismeretlen. Éppen azzal a ténnyel, hogy őseink szellemeinek még birtokában vagyunk, azaz hogy számunkra mindent a történelem hozott létre, tudattalanunkkal ugyan kontaktusban vagyunk, de éppen e kontaktus révén egyben foglyok is vagyunk, és történelmi determináltságunkban annyira elfogultak, hogy a legnagyobb katasztrófák szükségesek ahhoz, hogy megembereljük magunkat, hogy például politikai vonatkozásban többé ne úgy viselkedjünk, mint ötszáz évvel ezelőtt. A tudattalannal való kontaktus földünkhöz bilincsel és rendkívül nehézkes mozgásúvá tesz bennünket, ami a haladó jelleg és minden egyéb kíváncsatos mozgékonyosság tekintetében nem éppen előny. Ám nem szeretnék túl sok rosszat mondani a mi jó anyaföldünkhöz való viszonyunkról. *Plurimi pertransibunt* [legtöbben átutazunk csupán], aki azonban hű marad a földhöz, az *maradandó*. Az eltávolodás a tudattalantól és ezzel a történelmi meghatározottságtól, egyértelmű a gyökértelenséggel. Ez a veszély fenyegeti azt, aki idegen földet hódít meg, de magát az egyént is, ha valamilyen „-izmus” előidézte egyoldalúság következtében elveszíti az összefüggést lényének sötét, anyai, földszerű ősozával.

AZ ARCHAIKUS EMBER^{*}

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült

C. G. Jung: Der Archaische Mensch.

In: C. G. Jung: Gesammelte Werke.

Band 10. pp. 67-90. Walter Verlag AG, Olten 1974

Fordította LINCZÉNYI ADORJÁN

^{*} Elhangzott 1930 októberében Zürichben, a Hottinger Olvasó közkezdeményezésére. Kivonatossan közölte az *Europäische Revue*, VIII/3. Berlin 1931.

Az archaikus szó eredetileg azt jelenti: ősi. Az elképzelhető legnehezebb és leghálátlanabb feladat, ha a mai, civilizált emberekről bármilyen fontos megállapítást teszünk, hiszen aki erre vállalkozik, azt azonos feltételek korlátozzák és vakítják, mint akikről megfontolásait közzétenné. Az archaikus ember vizsgálatánál viszont látszólag kedvezőbb a helyzetünk. Világnézete felett elszállt az idő, szellemi felkészültségünk az övéénél kifinomultabb, éppen ezért lehetőségünk van rá, hogy értelmét és világát magasabb szemszögből tekintsük át. Egyúttal e megállapítással szűkül előadásom tárgyköre, mert különben nem volnék képes az archaikus ember jelenségének elégséges, átfogó ismertetésére. Ugyanis erre korlátozódok, miközben értekezésemben mellőzöm a primitív emberek antropológiáját. Ha általánosságban beszélünk az emberről, nem feltétlenül szükséges megtárgyalnunk anatómiáját, koponyaalkatát, vagy bőre színét, hanem elég, ha emberi lelki világáról, tudatállapotáról és életvezetéséről teszünk megállapításokat. Ezek a témák azonban a pszichológiához tartoznak, ezért a továbbiakban valójában az archaikus emberekről, azaz a primitív emberekről tett lélektani megfigyelésekkel foglalkozunk. A korlátozás ellenére bővül is a téma, mivel az archaikusan orientált pszichológia nemcsak a primitív emberek lélektana, hanem a modern, civilizált emberé is: nem csupán a mai társadalmunkban esetlegesen előforduló atavisztikus jelenségeké, hanem nagyjából minden civilizált egyéné, aki - eltekintve tudata fokozataitól - lelke mély rétegében még mindig archaikus személy. Megállapították, hogy testünk még az emlős állaté, és a még sokkal korábban keletkezett hidegvérűek örökségét is magán viseli. Ennek megfelelően lelkünk is fejlődés gyümölcse, és eredete vizsgálatánál még mindig számtalan ősi vonása kerül napvilágra.

Kétségtől vitathatatlan, hogy ha valaki primitív emberekkel először kerül kapcsolatba, vagy ha a primitív emberekről szóló tudományos lélektani munkákat tanulmányozza, elkerülhetetlenül mély benyomást nyer az ősi ember idegenszerűségéről. Sőt Lévy-Bruhl, aki tekintély a primitív lélek kutatása terén, fáradhatatlanul hangsúlyozza ezt, a mi tudatunktól olyannyira idegen *état prelogique*-ot [prelogikus fokozatot]. Neki, mint civilizált embernek merőben felfoghatatlan, ahogyan a primitív ember túlteszi magát a nyilvánvaló tapasztalaton, és kézzelfogható okok kimondott tagadásával a kollektív reprezentációját magától értetődően érvényesíti. *Représentation collectives*-en Lévy-Bruhl az olyan *a priori* igazság létrendjének általánosan elterjedt ideáit tekinti, mint a szellemekét, a boszorkányságét, ezek gyógyerejét stb. Való tény például, hogy ha valaki magas életkor vagy közismerten gyógyíthatatlan betegség miatt hal meg, az nekünk természetes, a primitív embernek viszont nem. Senki sem hal meg öregség miatt - állítja -, és azzal érvel, hogy hiszen még annál sokkal idősebbek is életben vannak. Szerintük betegség következtében sem hal meg senki, mert ennyien meg ennyien meggyógyultak, vagy egyáltalán meg sem betegedtek. Számukra mindig a mágia a valóságos magyarázat. Aki meghalt, azt vagy varázslat, vagy szellem ölte meg. Sokan közülük csak harc közben tartják természetesnek a halált. Mások még ezt is művi megoldásnak vélik, mert vagy varázsló volt az ellenfél, vagy varázsfegyverrel vívott. Adott esetben ez a groteszk ideájuk még hatásosabb formát ölt. Történt egyszer, hogy egy európai lelőtt egy krokodilt, amelynek a gyomrában két, bokát díszítő karikát találtak. A bennszülöttek ráismertek a két ékszerre, és tudták, hogy mindegyik egy-egy asszonyé volt, akiket egykor egy krokodil falt fel. Tüstént varázslatról kezdtek handabandázni, mivel ez az a minden szempontból természetes eset, ami egyetlen európai számára sem tűnt volna gyanúsak, a primitív lélek feltételezése révén [vö. Lévy-Bruhl *représentation collectives*-ével] teljesen váratlan magyarázatot nyert. Egy ismeretlen varázsló ráparancsolt a krokodilra, és utasította arra, hogy ragadja el mindkét asszonyt és vigye el neki. No és a két bokagyűrű az állat gyomrában? A krokodilok - magyarázták - felszólítás nélkül nem esznek embert. A bokát díszítő karikákat a krokodil a varázslótól ajándékba kapta.

Ez az eset jól példázza az önkény egyik mintadarabját, valamint az *etat prelogique* indoklását. Ez utóbbi nyilván azért prelogikus, mert nekünk az ilyen magyarázat képtelen logikátlan-ságnak tűnik. De csupán azért ilyen számunkra, mert mi teljesen más előfeltevésekből indulunk ki, mint a primitív ember. Ha mi is annyira meg lennénk győződve varázslók és egyéb titokzatos erők létezéséről, mint az úgynevezett természetes kauzalitásról, akkor az ő végkövetkeztetése számunkra is teljesen logikus lenne.

Valójában a primitív ember nem logikusabb és nem logikátlanabb, mint mi, csak a kiindulópontja más. Csupán ez hozza létre a különbséget. A primitív ember egészen más előfeltevéssel gondolkodik és él. Minden, ami nem a maga megszokott rendjében zajlik, minden, ami éppen emiatt nyugtalanítja, ijeszti vagy csodálatot ébreszt benne, olyasvalamitől függ, amit mi természetfölöttiként határoznánk meg. Neki ez persze nem természetfölötti, hanem beilleszkedik az általa tapasztalt világba. Számunkra természetes a következő magyarázat: ez a ház leégett, mert a villám felgyújtotta. A primitív ember ugyanolyan természetességgel így érvel: egy bizonyos varázsló rávette a villámot, hogy éppen ezt a házat gyújtsa fel.

Egyáltalán semmi sincs a primitív ember világában, ami - ha csak valamennyire is szokatlan vagy megkapó - ilyen vagy ehhez hasonló magyarázatot ne vonna maga után. Viszont egy vonatkozásban ugyanúgy jár el, mint mi: előfeltevéseit ő sem fontolja meg. Neki *a priori* bizonyosság, hogy betegséget stb. szellemek vagy boszorkányok okoznak, éppúgy, mint ahogy nekünk is eleve vitathatatlan, hogy a betegségnek úgynevezett természetes oka van. Mi éppúgy nem törődünk a varázslatokkal, mint ő a természetes okokkal. Szellemi funkciói lényegében nem különböznek alapvetően a mieinktől. Különbség - mint ahogy már szó esett róla - kizárólag az előfeltevésben érvényesül.

Feltételezték azt is, hogy a primitív embereknek mások az érzelmeik és erkölceik - szóval, bizonyos szempontból, afféle „prelogikus” érzelmi világuk volna. A moráljuk mindenesetre más, mint a mienk. Mikor egy néger törzsfőnököt megkérdeztem, hogy mi a különbség jó és rossz között, így válaszolt: „Ha én az ellenségem asszonyait elrabolom, az jó, ha viszont ő rabolja el az enyémeiket, az rossz.” Sok vidéken szörnyű sértés valakinek az árnyékára lépni, vagy megbocsáthatatlan véték főkabórt tűzkő helyett fémkéssel tisztára kaparni.

Legyünk azonban őszinték: nálunk nem hiba, ha a halat késsel esszük? Ha a szobában nem vesszük le a kalapunkat, vagy szivarral a szánkban köszöntünk egy hölgyet?

E mozzanatoknak sem nálunk, sem a primitív embereknél semmi köze sincs az erkölcsi érzékhez. Léteznek köztük derék és lojális fejvadászok, adódnak olyanok, akik kegyelettel és tudatosan elborzasztó rítusoknak hódolnak, akad, aki a legszentebb meggyőződésből gyilkol, és mégis mindazt, amit mi az etika tartományában csodálunk, alapjában véve a primitív ember szintén értékeli. Ami neki jóság, éppúgy jó, mint nálunk, gonoszsága éppolyan rossz, mint a mienk. Csak a formák különböznek, ám az etikai tartalom ugyanaz.

Vélekedtek úgy is róluk, hogy érzékeik pontosabbak, vagy a mieinktől különböznek. De ez csak a helyismeret, vagy a látás és hallás hivatásos differenciáltságában érvényesül. Mihelyt olyan feladat hárul rájuk, mely lehetőségi körükön kívüli, meglepően lassúak és ügyetlenek. Bennszülött vadászoknak - akiknek olyan éles volt a szemük, mint a karvalyé - kezébe adtam egy olyan képesűságot, amelyben nálunk minden gyermek azonnal felismerte volna az emberi alakokat. Az én vadászaim viszont egyre csak forgatták a képeket, míg végre az egyikük a kontúrokat ujjaival követve egyszerre csak felkiáltott: „Ezek fehér emberek” - és ezt a teljesítményt a többiek nagy felfedezésként ünnepelték.

Sok primitív embernek a gyakran hihetetlen helyismerete merőben professzionális, és az az elkerülhetetlen szükséglet magyarázza, hogy el kell igazodnia a rengetegben és a szavannákon. Sőt, ott az európai maga is rövidesen elkezd - amiatt a félelem miatt, nehogy, akár iránytű birtokában is, végzetesen eltévedjen - olyan körülményekre figyelni, amelyek különben álmában sem jutottak volna eszébe.

Elvileg semmi sem utal arra, hogy a primitív ember másképp gondolkodna, érezne vagy észlelne, mint mi. Lelki funkciói lényegében ugyanazok, azonban az előfeltevései mások. Emellett eltölpül annak a jelentősége, hogy tudatának terjedelme kisebb, vagy kisebbnek tűnik, mint a mienk, vagy hogy szellemi tevékenységre alig, vagy egyáltalán nem képes koncentrálni. Az utóbbi az európai embernek kétségtelenül idegenszerű. Emiatt sosem tudakozódhattam tőlük két óránál hosszabb ideig, mert ennek elteltével az embereim mindig szóvá tették, hogy fáradtak. Akkorra már kimerültek, pedig igen könnyed stílusban egészen egyszerű kérdéseket tettem fel. Ugyanezek az emberek viszont vadászat közben vagy menetelésnél bámulatba ejtő koncentrációt és kitartást tanúsítottak. Levélhordóm például egy útszakaszon mindig százhusz kilométert tett meg megszakítás nélkül, és láttam egy hatodik hónapban levő terhes asszonyt egy bébivel a hátán, szájában hosszú szipkával, aki majdnem egész éjjel kb. 34 C°-os melegben a lobogó tűz körül táncolt anélkül, hogy kimerülten összeesett volna. Ezek szerint nem lehet tőlük a koncentráció képességét sem elvitatni olyan tevékenységben, ami érdekli őket. De ha nekünk érdektelen ügyre kell koncentrálnunk, akkor mi is csakhamar észrevesszük, hogy milyen rosszul összpontosítunk. Emocionális impulzusoktól tehát ugyanúgy függünk, mint a primitívek.

A primitív emberek kétségtelenül mind a jó, mind a rossz megítélésénél egyszerűbbek és infantilisabbak, de ez sem ismeretlen számunkra; mégis valami roppant idegenszerűség fog el, mielőtt az archaikus ember világába tévedünk. Amennyire ezt az érzést analizálhattam, a lényege elsősorban abból ered, hogy előfeltevéseik a mieinktől gyökeresen eltérőek, azaz a primitív ember úgyszólván más világban él, mint mi. Ez a nehezen érthető talány számunkra mindaddig, amíg előfeltevéseit nem ismerjük. Azután már minden viszonylag egyszerű. Viszont ugyanúgy elmondható az is, hogy mielőtt *saját* előfeltevéseinket megismerjük, akkor a primitív emberek sem rejtvények többé számunkra.

Nekünk az a racionális feltételezésünk, hogy mindennek megvan a maga természetes és észlelhető oka. Erről vagyunk mi *a priori* meggyőződve. Ebben az értelmezésben a kauzalitás a legszentebb dogmáink egyike. A mi világunkban láthatatlan, önkényes, úgynevezett természetfölötti erőknek nincs legitim tere, hacsak a modern fizikusokkal le nem rándulunk az atom belsejének parányi világába, ahol - úgy tűnik - furcsa dolgok történnek. [Vö. Heisenberg: határozatlansági reláció.] Ugyanis ott már semmi sem biztos. Kifejezetten viszolygó érzések támadnak bennünk a láthatatlan, önkényes erők iránt, hiszen nem olyan régen volt az még, mikor a lidércnyomás és babonaság szorongató közegét magunk mögött hagytuk, és az ember utolsó és legnagyobb művét: egy olyan világképet hoztunk létre, mely méltó racionális tudatunkhoz. Most már olyan világmindenség vesz körül minket, amely értelmes törvényeknek engedelmeskedik. Noha még nem mindennek az okát ismerjük, de majd felfedezzük azokat is, és majd megfelelnek értelmes elvárásunknak. Éppenséggel ez a magától értetődő reményünk. Ámbár előfordulnak véletlenek is, de csak mint afféle esetlegességek, és tulajdon kauzális rendünket nem ingathatják meg. A véletlen a rendszerető tudatosságnak kellemetlen. A világ szabályszerű folyamatait nevetségesen és emiatt bántóan zavarja, ezért ugyanúgy neheztelünk rá, mint a láthatatlan, önkényes erőkre. Nagyon is hasonló a rossz kisördöghöz vagy a deus ex machina önkényéhez. Szorgos kalkulálásunk legádázabb ellensége, és minden vállalkozásunkat veszélybe sodorja. Hírhedt az értelmetlenségéről, minden szidalmat megérdemel, de vitathatatlanul el kell ismernünk a létezését. Az arab tiszteltben tartja, s ezért

minden levélre ráírja: Insalláh - ha Isten is úgy akarja, megérkezik majd a levél. Mert minden ressentiment [fájó emlék] és törvényszerűség ellenére megdönthetetlenül úgy igaz, hogy állandóan és mindenhol ki vagyunk téve a kiszámíthatatlan véletlennek. És mi az, ami láthatatlanabb és önkényesebb, elkerülhetetlenebb és végzetesebb, mint a véletlen?

Őszintén szólva, azt is megállapíthatnánk, hogy a dolgok törvényszerű kauzális alakulásának elve ötven százalékban mutatható ki, és a maradék ötven százalékot hagyjuk meg a démoni véletlen önkényének. Utóbbinak is biztosan teljesen természetes oka van, melynek banalitását általában már csak sajnálkozva vesszük észre. Erről a sajátos kauzalitásról azonban szívesen lemondanánk, mert egészen más a bosszantó benne: az tudniillik, hogy éppen *itt* és *most* kellett bekövetkeznie, más szavakkal: hogy kifejezetten önkényes. Legalábbis annak tűnik, és adott esetben elátkozza a legmegátalkodottabb racionalista is. Magyarázhatjuk bárhogyan a véletlent, hatalma tényén mitsem változtathatunk. Biztos, hogy minél szabályozottabbak az élet feltételei, annál inkább kizárt és annál kevésbé kell védekeznünk ellene. Mindamellettt gyakorlatilag mindenki szembesül vele, vagy hisz benne, noha a hivatalos hittudománynak a véletlennel foglalkozó záradéka nincs.

A mi előfeltevésünk az a pozitív meggyőződés, hogy minden, legalábbis észlelhető dolognak - teoretikusan - úgynevezett természetes oka van. A primitív ember előfeltevése pedig a következő: minden a láthatatlan önkény uralmából jön létre, de ezt a körülményt ő nem véletlennek, hanem szándéknak tulajdonítja. A természetes kauzalitás számára pusztán látszat, és emiatt említésre sem méltó. Ha három asszony a folyóhoz megy vizet meríteni, és a közepén állót krokodil kapja el és víz alá rántja, erről a mi felfogásunk a következő: az a körülmény, hogy az esemény a három közül éppen a középsővel történt meg, merő véletlen, az pedig, hogy a krokodil egyáltalán elragadta az asszonyt, abszolút természetes, mert a krokodilok alkalomadtán felfalják az embereket.

Ez a magyarázat azonban magát a szituációt teljesen eltussolja. Az egész izgalmas drámából semmit sem indokol. Az archaikus ember jogosan tartja az ilyen megokolást felületesnek vagy akár abszurdnak, mert ennek a szemléletnek az alapján, ha semmi sem történik, ahhoz is illene ugyanez az értelmezés. Az európai egyáltalán nem fogja fel, hogy hasonló indoklásaival milyen keveset mond. Ez meg az *ő* előfeltevése.

Vele szemben a primitív ember sokkal igényesebb. Neki az, amit mi véletlennek nevezünk, önkény. Ezért nyilvánvaló, hogy a krokodilnak szándékában állt, hogy a három asszony közül a középsőt hurcolja el, s ez mindenki számára evidens. Hiszen ha nem éppen az lett volna a szándéka, akkor a másik kettő közül bármelyiket elvihette volna. Az a kérdés, hogy honnan eredt a krokodilnak ez a törekvése. A krokodilok általában nem emberevők. Ez általában igaz, legalább annyira, hogy a Szaharában rendszerint nem esik az eső. A krokodilok félénk, könnyen elijeszthető állatok. Ha összehasonlítjuk a krokodilok sokaságát azoknak az embereknek a számával, akiket megöltek, úgy az utóbbi elhanyagolhatóan csekély. Tehát nem várható, és természetellenes, hogy felfaljanak egy embert. Tehát az szorul magyarázatra, hogy kitől kapott az a bizonyos krokodil parancsot arra, hogy gyilkoljon. Hiszen saját természetéből fakadóan ez nem szokása.

A primitív ember elsősorban saját környezetének tényeire alapoz, és joggal döbben meg és kezd nyomozni specifikus okok után, ha váratlan esemény következik be. Eljárása idáig éppen olyan, mint a mienk. De egy lépéssel tovább megy nálunk. Neki a véletlen önkényuralmáról van egy-két elmélete. Mikor mi azt állapítjuk meg egy eseményről, hogy mindössze véletlen, ő azt állítja, hogy az bizony kiszámított önkényesség. Tehát az események másik ötven százalékának tulajdonít nagyobb jelentőséget, vagyis nem a szintiszta összefüggéseket preferálja, hanem a kauzális láncnak azt a zavaros és kusza megghiúsulását, amit mi véletlennek

nevezünk. A természet törvényszerűségeihez idomult már régóta, ezért retteg az előre nem látható véletlen hatalmától, mint egy önkényes, kiszámíthatatlan tényezőtől. Ebben is igaza van. Az Elgon-hegységtől délre fekvő vidéken, ahol hosszabb ideig tartózkodtam, sok a hangyász. Ez egy éjszakai, rendkívül félénk állat, ami épp emiatt ritkán kerül az ember szeme elé. Ha mármost mégis előfordul, hogy nappal hangyászt látnak, akkor ez kifejezetten természetellenes esemény, ami rájuk éppolyan megdöbbentő hatással van, mintha mi olyan patakra lelnénk, amelyben a víz időnként hegynek felfelé folyik. Ha valóban olyan eseményről tájékozódnánk, hogy a víz negatív nehézkedési erőt kezd kifejteni, akkor ez a jelenség nekünk is nagy aggodalomra adna okot. Tudjuk ugyanis, hogy mekkora víztömeg vesz bennünket körül, és könnyen elképzelhetjük, hogy mi történne, ha a víz a fizikai törvényeknek fittyet hányna. Körülbelül ebbe a helyzetbe kerül a primitív ember, aki nagyon jól ismeri a hangyász szokásait, de arról fogalma sincs, hogy mi annak a határfoka, ha a hangyász a világ rendjét hirtelen áthágja. A primitív ember annyira hasonult környezete létező benyomásaihoz, hogy világrendjének megszegése neki beláthatatlan lehetőségek bekövetkezését jelenti. Számára az ilyen esemény rossz jel, éppolyan ómen, mint az üstökös vagy a napfogyatkozás. S mivel a természetellenességek magyarázatához nincs naturális indoka, csakis láthatatlan önkényesség készíthette a hangyászt arra, hogy nappal is megjelenjék. Valamiféle önkény riasztó érvényesülése, ami arra is képes, hogy a világ rendjét felforgassa, s így természetesen rendkívüli elhárító vagy engesztelő intézkedéseket igényel. Mozgósítják a szomszédos falvakat, és a hangyászt roppant fáradtsággal kiássák és megölik. Ezután az állatot elsőként megpillantó férfi anyai ági legidősebb bácsikájának egy bikát kell feláldoznia. A szemfüles férfi lemegy a gödörbe, és ő kapja meg az első darab húst az állatból. Majd a nagybácsi és a ceremónia többi résztvevője is eszik belőle. Így engesztelik ki a természet veszélyes önkényét.

Szóval, ha a víz ismeretlen okokból egyszerre csak hegymenetbe folya, akkor mi is nyugtalankodnánk, de bennünket teljesen hidegen hagy, ha nappal hangyászt látunk, ha albinó születik vagy napfogyatkozás van. Mi ismerjük a felsorolt események jelentőségét és hatóságát, a primitív ember viszont nem. Számára a szokásosan lezajló eseménysor az a jól illeszkedő egész, amely összeköti őt minden létezővel. Ez az oka kirívó konzervativizmusának; vagyis, hogy azt csinálja, amit mindig is tett, de ha azután valami történik, ami ezen a megszokott általánosságon túllép, úgy világrendje hiúsult meg. Akkor pedig Isten tudja, hogy még mi minden lehetséges.

Bármilyen, figyelmet keltő eseményt azonnal mindennel összefüggésbe hoznak. Egy misszionárius egyszer a háza elé zászlórudat állított, hogy vasárnaponként felvonhassa az Union Jack-et. Ezért az ártatlan kedvteléséért azonban nagyon megfizetett, mivel kevés izgalmat keltő tevékenysége után pusztító vihar kerekedett, amit természetesen összefüggésbe hoztak a zászlórúddal. Ez elég volt ahhoz, hogy általános népharagot zúdítson rá.

A primitív ember számára a világ biztonsága a megszokott események pontos szabályszerűségében rejlik. Az ettől eltérő bármilyen kivétel veszélyes cselekedetnek tűnik neki, amit megfelelően ki kell engesztelnie, mert az nemcsak a megszokás kereteinek pillanatnyi megszegése, hanem egyszersmind rossz események előjele is.

Mi ezt abszurdnak tartjuk, miközben elfeledjük, ahogyan nagy-, és dédszüleink gondolkodtak: született egy kétféjú és ötlábú borjú, a szomszéd faluban egy kakas tojt tojást, egy öregasszony pedig azt álmodta, hogy üstökös jelent meg az égen, erre a közeli városban nagy tűz ütött ki, utána meg kitört a háború. Ilyen a régi történelemírás a legrégibb ókortól egészen a 18. századig. Ez a mi szempontunkból zagyva csoportosítás, a primitív ember számára teljesen ésszerű és meggyőző. *Márpedig ebben meglepetésszerűen igaza van.* Megfigyelése megbízható, ősrégi tapasztalatokból tudja, hogy ilyen összefüggések valóban léteznek. Ami számunkra -

akik csak az értelemre és élményeink jellemző kauzalitására ügyelünk - egymástól független véletlenek értelmetlen halmozódása, az a primitív ember számára rossz előjelek teljes mértékben logikus következménye, és a miattuk bekövetkező események egy démon önkényének végzetes, de mindenképpen következetes érvényesülései.

A kétféjű borjú és a háború egyazon jelenség, mivel a borjú csak a háború anticipációja. Ez az összefüggés azért hat a primitív ember számára olyan biztosnak és meggyőzőnek, mert neki a véletlen önkény hasonlíthatatlanul jelentősebb tényező, mint a történelem tömény és szabályszerű alakulása, és mert ő éppen ezért a rendkívüli dolgok gondos megfigyelésével a véletlenek csoport- vagy sorozatképződését nálunk sokkal régebben felfedezte. Minden klinikánkon ismert az esetek megkétszereződésének törvénye. A würzburgi pszichiátria egyik öreg professzorának szinte előírással megjegyzése volt, ha egy különösen ritka kórképet mutatott be a klinikán: „Uraim, ez egy egészen egyedülálló eset. Holnap megint látunk egyet.”

Magam is gyakran kerültem olyan helyzetbe, hogy hasonlót észleljek. Nyolcéves elme-gyógyintézeti praxisom során egyszer például egy sajátságosan ködös állapot különösen ritka esetét vettem fel; ez volt az első ilyen beteg, akit valaha is láttam. Két napon belül hozták a másodikat, azután többel nem találkoztam.

A *Duplizität der Fälle* [az esetek megkétszereződése] egyrészt egy tréfás klinikai szólásmondás, másrészt a primitív tudomány ősi módja. Egy kutató nemrég azt a megállapítást tette: „Magic is the science of the jungle” [a mágia a dzsungel tudománya]. A letűnt korokban nyilván az asztrológia és más látnoki módszerek jelentették a tudományt.

Ami szabályszerűen történik, azt úgyis látják; felkészülhetnek rá. A tudományukat és művészetüket tehát csak ott érdemes művelniük, ahol az adott helyzetet sötét önkény háborítja. Leginkább gyógyító sámánjukat, a törzs egyik legokosabb és legdörzsöltebb férfitagját bízzák meg egy-egy esemény előrejelzésének a feladatával. Az ő kötelessége, hogy tudásával mindenféle dolgot megmagyarázzon és művészetével legyőzzön. Ő a tudós, a szakember, a specialista a véletlen kezelésében, és egyszersmind a törzs tanult tradícióinak a levéltárosa. Tisztelet és félelem övezte személye a legnagyobb autoritást élvezi, ámde mégsem akkorát, hogy törzse ne lenne titokban arról meggyőződve, hogy a szomszéd törzsnek jobb sámánja van. A legjobb orvostudor sohasem a közelben, hanem a legtávolabbi messzeségben található. A rendkívüli félelem ellenére, amit öreg sámánja iránt érzett az a törzs, amelyiknél egy ideig tartózkodtam, őt mégis csak a jószágok és emberek enyhébb megbetegedései esetén hívták ki, minden komolyabb esetben egy külföldi tekintéllyel, egy *m'gangával* [varázslóval] konzultáltak, akit magas ellenszolgáltatás fejében Ugandából hozattak - *partout comme chez nous* [csakúgy, mint nálunk].

A véletlenek előszeretettel kisebb és nagyobb sorozatokban vagy csoportokban jelentkeznek. Az időjárás prognózisának is rég bevált szabálya az, hogy ha több napja esett az eső, akkor még másnap is esni fog. A közmondás szerint: „A baj ritkán jár egyedül.”, vagy „Három a magyar igazság, negyedik a ráadás.” [„Was sich zweit, das drittet sich.”] A szólásmondásoknak ez a bölcsessége maga a primitív tudomány. A nép még szélteben-hosszában hisz bennük és fél tőlük, a tanultak megmosolyogják - feltéve, hogy nem történik velük valami nagyon különös dolog. Hadd mondjak el önöknek egy nyomasztó történetet. Az egyik hölgy ismerősöm reggel hét órakor az éjjeliszekrénye felől jövő sajátos csörrenésre ébredt. Rövid kutatás után felfedezte az okát: vizespoharának a felső szegélye körülbelül egy centi szélességben köröskörül lepattant. Fureszállta, és csengetett egy másik pohárért. Mintegy öt perccel később hasonló zöreire riadt, mert ismét levált a pohár felső széle. Ekkor már idegesen hozatta a harmadik poharat. Húsz perccel később ugyanaz a zaj: ismét lehasadt a poharának a karimája. Három véletlen közvetlenül egymást követően már az ő képzettségét is próbára

tette. Feladta a természetes okokkal kapcsolatos álláspontját, és elővarázslódott a *representation collectives*-je, az önkényes hatalmakról való meggyőződése. Megesik ez sok, nem túl konok modern emberrel is, ha olyan eseményekkel konfrontálódnak, ahol a természetes kauzalitás kudarcot vall. Éppen ezért tagadjuk az ilyen élményeket. Kellemetlenek, mert - és ebben nyilvánul meg a mi még mindig eleven primitivitásunk - áthágják a világrendünket: akkor pedig még mi meg nem történhet?

A primitív embernek az önkényes hatalmakba vetett hite nem teljesen légből kapott - mint ahogy eddig hitték -, hanem tapasztalaton alapul. A véletlenek csoportosulása hitelesíti azt, amit mi az ő babonásságának nevezünk, hiszen valóban hihető, hogy a szokatlan események térben és időben egybeesnek. Ne feledjük, hogy bennünket hasonló körülmények között kissé cserbenhagy a tapasztalásunk. Megfigyeléseink hiányosak, mert más a beállítódásunk. Például soha nem jutna komolyan eszünkbe, hogy a következő eseménysorozatot összefüggéseiben szemléljük: reggel valakinek a szobájába berepül egy madár, egy órával később tanúi vagyunk egy közúti balesetnek, délután meghal egy közeli rokonunk, este a szakácsnő leejti a leveseskanalat, és késő esti hazatértünkkel észrevevesszük, hogy elvesztettük a kapukulcsunkat. A primitív embernek a figyelmét azonban ennek az élménysornak a legparányibb mozzanata sem kerülné el. Az eseménylánc minden egyes tagja a várakozását igazolná, és ebben igaza is van, sőt sokkal inkább, mint amennyire spontán elismerjük. Szorongó várakozása teljes mértékben indokolt, sőt célszerű. Ha valaki baljóslatú napon semmire sem vállalkozik, az nálunk kifogásolható, mint babonáság, a primitív embereknél viszont célravezető élelméljűség, mert ők a véletlennek sokkal inkább kiszolgáltatottak, mint mi a védett és szabályozott életmódunk mellett. Nem túl sok véletlent kockáztathat az, aki a vadonban él. Ezt az európainak is el kell hinnie.

Ha egy puebló nem érzi magát lelkileg összehangoltnak, nem megy el a férfiak gyülekezetébe. Ha a régi római, házából kilépve, megbotlott a küszöbön, lemondott a szándékáról. Számkra ezek értelmetlennek tűnnek, de primitív körülmények közt az ilyen ómenek legalábbis elővigyázatra intenek.

Ha lelkileg disszociált vagyok, mozgásom enyhén gátolt, figyelmem megbízhatatlan, kissé szétszórt, és ennek következtében valamibe beleütközöm, valahol megbotlom, elejtek, elfelejtek valamit. Civilizált körülmények között mindez semmiség, az őserdőben a leg súlyosabb kockázat. Ott megbotlani azt jelenti, hogy lecsúszom az esőtől síkos fatörzsről, ami öt méter magasan hidat képez egy krokodiloktól hemzsegő folyó fölött. Vagy járom a szavannát és a végtelen kiterjedésű magas fűben elveszítem az irányítómat. Elfelejttem megtölteni a fegyveremet és rinocérosnyomra bukkanok a dzsungelben. Szórakozottság vesz erőt rajtam, és viperára lépek. Este elfelejttem idejében kifeszíteni a szúnyoghálomat, és tizenegy nappal később a trópusi malária első rohamában meghalok. Sőt az is elég, ha valaki fürdés közben elfelejti csukva tartani a száját, és halálos vérhast kap. Természetes, hogy számunkra az ilyen véletleneknek szórakozottságunk a természetes felismerhető oka, de a primitív embereknek ezek tárgyilagosan feltételezett intő jelek vagy varázslatok.

De másféle dolgok is történhetnek. A kitoshi tájon az Elgontól délre, Kabras őserdejében tettem egy kirándulást. Ott a sűrű fűben majdnem köpő kobrára léptem, egy pillanaton múlt, hogy át tudtam ugrani. Ezen a délutánon barátom a fogolyvadászatról hullasápadtan és minden ízében remegve tért meg: egy hét láb hosszúságú mamba hátulról, egy természetem mögül csapott feléje, és majdnem megmarta, ami feltétlenül halálos lett volna. A kígyót közvetlen közlől csak az utolsó pillanatban tudta lelőni. Ugyanazon az estén hiénafalka támadta meg a táborunkat - amelyik már előző nap rátámadt egy emberre álmában és széttepte. A lángoló tűz ellenére a hiénák benyomultak szakácsunk kálybájába, aki éktelen ordítással menekült előlük,

át a falon. Utána az egész úton semmi bajunk nem történt. Ez a nap négereimet hosszúra nyúló megbeszélésre készítette. Ami nekünk a véletlenek egyszerű csoportosulása volt, nekik egy intő jel beteljesedését jelentette, amit a vadonba indulásunk első napján kaptunk. Akkor ugyanis Ford kocsinkkal ráhajtottunk egy hídra, s a híddal együtt egy patakba zuhantunk. Akkor a boyok olyan képet vágtak, mintha azt mondanák: „Na, ez is jól kezdődik.” Hozzá még egy trópusi vihar is támadt, ami bőrig áztatott bennünket, és több napig lázas voltam miatta. A fent említett estén azonban mi, fehér emberek meredtünk elgondolkodva egymásra, és kénytelen voltam vadászbarátomnak azt mondani: „Szinte az a benyomásom, hogy ez már sokkal régebben kezdődött. Emlékszel még arra az álmodra, amit közvetlenül Zürichből való elutazásunk előtt meséltél el?” Akkor ugyanis egy igencsak nyomasztó lidérces álma volt. Azt álmodta, hogy Afrikában vadászik, és váratlanul egy óriási mamba megtámadja. Félelemtől sikoltozva ébredt. Álma mély benyomást tett rá, és be is vallotta, arra gondolt, hogy ez az álom valamelyikünk halálát jelenti. Természetesen az enyémre gondolt, mert a „guter Kamerad”⁶ - szokás szerint - mindig a másik. Mégis később ő betegedett meg súlyos maláriában, amely a sírig elkísérte.

Hölgyeim és uraim! Ez az elbeszélés itt, ahol nincsenek kígyók és anofeleszek, úgyszólván semmitmondó. De képzeljék el a kék bársony trópusi éjszakát, gigantikus, feketén nyújtózó őserdei fákkal, gondoljanak az éjszakában messziről odaszűrődő rejtélyes hangokra, a magányos tűz mellé támasztott töltött fegyverekre, a moszkítóhálókra, az iváshoz felforralt mocsárvízre és arra a mély meggyőződésre, melyet egy öreg, a vidéken járatos afrikai így fogalmazott meg: „You know this isn't man's, it's God's country.” [Tudja, ez a vidék Istené, nem az emberé.] Ott nem az ember uralkodik, hanem a természet, az állatok, a növények és a mikrobák. Ehhez járul a megfelelő lelkiállapot, és akkor érthető, hogy olyan összefüggések derengenek fel bennünk, amelyeket korábban kineveltünk. Ez a határtalan önkény uralmának az a világa, melyet a primitív embernek naponta számításba kell vennie. Számára a szokatlan esemény nem tréfádolog. Ilyen következtetéseket von le belőle „ez nem jó hely” vagy „ez a nap kedvezőtlen” - és ki tudja, hogy mennyi veszély kerülhető el ezzel a figyelmeztetéssel?

„Magic is the science of the jungle.” A baljós előjel arra ösztönöz, hogy azonnal meg kell változtatni az eddigi tevékenységet, mellőzni kell a tervezett vállalkozást, módosítani a lelki hozzáállást. Ezek bizonyára mind nagyon célszerű intézkedések, tekintettel a véletlenek csoportosulására és a primitív embereknek a lelki kauzalitást illető tökéletes járatlanságára. Mi megtanultuk - hála az úgynevezett természetes okok egysíkú preferenciájának -, hogy elválasszuk a szubjektív lelki jelenségeket az objektív természeteseiktől. Ezzel szemben a primitív ember lelke környezete tárgyaiban foglal helyet. Nem ő esik bámulatba, hanem az objektum, egy *mana*, vagyis az rendelkezik varázserővel, ennél fogva minden láthatatlan hatás, amit mi szuggesztibilitásnak vagy képzelőerőnek tulajdonítanánk, számára kívülről jön. Az a vidék, ahol él, nem földrajzi, nem geológiai, nem is politikai terület. A mitológiáját és vallását tartalmazza, és ha nem is tudatosan, a vele közös gondolatokat és érzelmeket rejti. Félelme bizonyos „nem jó” helyekre korlátozódik. Ebben az erdőben elhunytak szellemei laknak. Abban a barlangban ördögök vannak, akik minden belépőt megfojtanak. Azon a hegyen lakik a nagy kígyó, a domb a mondabeli király sírját rejti magában, annál a forrásnál, sziklánál vagy hegynél minden asszony teherbe esik, ott azt a gázlót kígyódémonok őrzik, ez a nagy fa pedig olyan hangokat hallat, amelyek egyeseket közülük hívogatnak. A primitív ember nem rendelkezik pszichikummal. A lelki történés objektív, és a külvilágban zajlik. Még az álmaik

⁶ Utalás *Ludvig Uhland* német költő (1787-1862) „Der Guter Kamerad” című balladájára, melyben a „jó bajtársat” éri az ütközetben a halálos találat. Megzenésítve közismert német gyászinduló.

is realitások, különben figyelemre sem méltók. Az Elgon-hegység környékén élők például a legkomolyabban közölték, hogy ők sohasem álmodnak, legfeljebb a sámánjuk. Ő pedig kérdésemre azt válaszolta, hogy mióta az angolok bejöttek az országba, már ő sem álmodik. Persze az apjának még voltak nagyszabású álmai, tudta, hová vándorolt a csorda, hol tartózkodnak a tehenek borjaikkal, mikor van háború vagy dögvész. Most már csak a *district commissioner* tud mindent, ők semmit. Ugyanolyan rezignált volt, mint egyes pápuák, akik úgy vélik, hogy a krokodilok nagy része belépett az angol adminisztrációba. Ugyanis egy bennszülött fegyenc egyszer megszökött a hatóságoktól és miközben egy folyón megkísérelte az átkelést, egy krokodil súlyosan megcsonkította. Azóta feltételezik, hogy az egy rendőrségi krokodil volt. Az Isten már csak az angolok álmaiban beszél, hiszen övük a hatalom, nem pedig az elgoni varázslóé. Hozzájuk költözött át az álom funkciója. Ugyanígy költözik ki alkalmilag a saját lelkük is belőlük, és a sámán kalitkába zárja őket, mint a madarakat. Vagy pedig idegen lelkek vándorolnak beléjük és betegségeket okoznak. A *lelki tartalmaknak ez a projekciója* természetesen olyan viszonyt teremt az emberek, az emberek és állatok, valamint a tárgyak között, ami nekünk teljesen felfoghatatlannak tűnik. Egyszer egy fehér vadász lelőtt egy krokodilt. A közeli faluból nyomban odasereglettek a lakosok és igen indulatosan kártérítést követeltek. Tudniillik a krokodil az egyik öregasszony volt a falujukban, aki a lövés pillanatában halt meg. Nyilvánvaló, hogy vadonbéli lelki mása ez a krokodil volt. Egy másik vadász lelőtt egy párducot, mert jószágait veszélyeztette. Egyidejűleg a szomszéd faluban meghalt egy asszony. Persze, hogy ő is azonos volt ezzel az állattal.

Lévy-Bruhl ezekre a különös vonatkoztatásokra hozta létre a szakkifejezést: *participation mystique*. A misztikus jelzöt nem tartom szerencsés választásnak, mert a primitív embereknél eközben semmiféle misztikus jelenségről nincs szó, hanem ezek valójában a legtermészetesebb dolgok. Ezek csak nekünk olyan különösek, mert tőlünk az effajta lelki hasadások látszólag idegenek. Pedig nálunk is előfordulnak, csak nem ebben a naív, hanem valamivel civilizáltabb formában. Például gyakorlatilag magától értetődő, hogy a másik emberben a saját lelkünk profilját tételezzük fel azzal az elvárással, hogy a másinak is ugyanaz tessen vagy tünjék kíváncsnak, mint ami nekünk, és ami nekünk rossz, az a többieknek is rossz legyen. Joggyakorlatunk például csak nemrég szánhatta rá magát az ítélet pszichológiai mérlegelésére. A „Quod licet jovi non licet boni” [amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek] irányelv még mindig böszíti a naív lelkeket. A törvény előtti egyenlőség még manapság is értékelhető vívmánynak számít. Közben minden hitványságunkat és értéktelenségünket, amit nem szívesen vallunk magunkénak, a másik nyakába varrjuk, miattuk őt kritizáljuk és vele szállunk szembe, amikor is nem más történik, mint hogy a csökkent értékű lélek egyikünkől a másikunkba költözött. A világ még mindig tele van *bêtes noires*-okkal [fekete bárányokkal], mint ahogy korábban boszorkányok és farkasemberek nyüzsögtek benne.

A pszichológiai projekció, vagyis Lévy-Bruhl misztikus participációja, amit ő nagy elismerést keltően a primitív ember különösen jellemző sajátosságaként tüntet fel, a leginkább szokásos lelki jelenségek egyike, csak mi másképpen hívjuk, és rendszerint kételkedünk létezésében. Tudattalanunk együttesét a szomszédunkban ismerjük fel, és ennek megfelelően bánunk vele. Ma már nem végeztetünk méregpróbát vele, nem sütogetjük, nem kínozzuk, hanem morálisan okozunk fájdalmat neki, saját igazunkról a legszilárdabban meggyőződve. Pedig amiért síkra szállunk ellene, az rendszerint saját csökkentértékűség-érzésünk.

A primitív ember differenciálatlan tudata és az ezzel járó totális önkritika hiánya miatt egyszerűen valamivel többet projiciál, mint mi. És mivel a projektum teljesen objektív tényként hat rá, ennek megféléen kijelentései is objektivizálódnak. Nálunk valami tréfás dolog rejtőzik a mögött, ha valakit úgy jellemzünk, hogy nősténypárduc, vagy ha libának, tehennek, tyúknak, kigyónak, ökörnek, szárnak, tevének stb. tituláljuk, hiszen ezek az epitheton ornanszok

közkeletűek. Az őserdei ember lelkéből csupán csak ez a csipkelődő, morális mellékíz hiányzik, mert ehhez az archaikus ember túlságosan természetes, és az éppen zajló események annyira igénybe veszik, hogy nálunk sokkal kevésbé készítetik minősítésre. A pueblók teljes tárgyilagossággal fejtették ki, hogy én a medvetotemhez tartozom, vagyis medve vagyok, mert nem támaszkodás nélkül jövök le a létrán, hanem háttal, négykézláb, mint a medve. Ha valaki Európában barlangjába visszavonult medvének tartana, ugyanezt tenné, csak egészen más élel. Az őserdők lakóinak a lelki motiváltsága, ami ránk olyan különleges hatással van, nálunk szóképpé vált, mint annyi sok más mozzanat. Ha metaforáinkat konkretizáljuk, akkor kerülünk birtokába a primitív szemléletnek. Nézzük például a következő kifejezést „orvosi kezelésbe venni”. Primitív átfogalmazásban: „kézrátétel”, „kézzel történő megmunkálás”, tehát ugyanaz, amit a sámánorvos tesz a betegeivel.

Az őserdei pszichét azért értjük meg olyan nehezen, mert tökéletesen elképedünk attól a konkrét szemlélettől, hogy valakinek totálisan lehasadhat és valamelyik vadállatban tartózkodhat a lelke. Mert ha mi valakit tevének nevezünk el, nem az állítjuk, hogy az illető minden szempontból teveszerű emlős, hanem úgy véljük, hogy csak bizonyos vonatkozásban hasonló ehhez az állathoz. Ezzel mi az ő személyiségének vagy lelkének csak egy darabkáját hasítjuk le és csupán ezt a töredéket személyesítjük meg, mint tevét. Ennek megfelelően, akit nősténypárducnak nevezünk, továbbra is ember marad a számunkra, csak az egyénisége egy párducé. A primitív embereknek azonban, mivel nekik minden tudattalan lelki tartalmuk konkrét, ha valakit párducnak hívnak, annak párduc lelke is van, vagy még teljesebb hasadásnál ez a párduclélek valóságos párduc alakjában él is a vadonban.

A projekciótól áthatott identitáskép olyan világot hoz létre, amelybe az ember nemcsak fizikailag, hanem pszichikailag is teljesen beágyazódik, bizonyos mértékben össze is olvad vele. Ennek a világnak sohasem az ura, hanem csak egy része. Ezért állnak a primitív emberek még távol az ember partikularizációjától. Azt nem is álmodják, hogy ők lennének a teremtés koronái. Állattani osztályozásuk sem az emberben kulminál, hanem a legrangosabb élőlény az elefánt, utána következik az oroszlán, azután az óriáskígyó vagy a krokodil, majd az ember, és végül az alacsonyabb rendű lények. Az ember még be van sorolva a természetbe. Nem gondol arra, hogy uralhatná a természetet, ezért legfontosabb törekvése arra irányul, hogy veszélyes véletlenjeitől védekezzen. A civilizált ember viszont kísérletet tesz arra, hogy uralkodjék a természetben, ezért legfőbb érdeklődése azokra a természetes okokra terelődik, amelyek a természet rejtett műhelyének a kulcsát ígéri neki. Ezért is bántja annyira az önkényes hatalmak létének feltételezése és egzisztenciájának korlátai, hisz ez esetben okkal sejlik fel benne az a konklúzió, hogy alapjában véve felesleges az a törekvése, hogy uralja a világot.

Összefoglalásul a következőket állapítanám meg:

Az archaikus ember alapvető sajátossága a véletlen önkényéhez való hozzáállása, mert a világban történeteknek ez az a faktora, ami neki összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű, mint a természetes okok rendje. A véletlen önkénye egyrészt a véletlenek tényleges halmozódásából, másrészt a tudattalan lélek kivetüléséből - az úgynevezett *participation mystique*-ből - tevődik össze. Ámbár az archaikus ember számára a fenti megkülönböztetés nem helytálló, mert a projektált esemény nem választható külön az objektív fizikai történéstől. Neki a véletlen azért holmi lélektől áthatott beavatkozás, azaz szándékolt önkényes aktus, mert nem fogja fel, hogy a szokatlan esemény azért rendíti meg, mert csodálatával vagy ijedelmével ő maga teremti meg az erejét. Itt mindenesetre ingoványos talajra léptünk. Vajon valami azért szép-e, mert én kölcsönzöm neki a szépséget? Vagy a dolgok szépsége készítet arra, hogy elismerjem? Önök jól tudják, hogy az emberiség legnagyobb szellemei egykor azzal a problémával foglalkoztak, hogy vajon a szentséges Nap világítja-e meg a mindenséget vagy az

emberi szem sugara. Az archaikus ember a Napban, a civilizált a szemében hisz, hacsak nem morbid poéta, vagy ha egyáltalán foglalkoztatja a téma Ő kénytelen megfosztani a lelkétől a természetet, hogy uralma alá hajtja, azaz minden ősi projekciót vissza kell vonnia, legalábbis onnan, ahol tárgyilagosságra törekszik.

Az archaikus világban mindennek van lelke, az embernek - helyesebben - az emberiségnek a kollektív tudattalan a lelke, hiszen az egyed még nem rendelkezik lélekkel. Ne feledjük, hogy a krisztusi keresztelés szentségének az igénye az emberiség lelki fejlődésének a legfontosabb mérföldköve. A keresztség nyújtja az egyéni, valóságosan létező lelket, de ezt nem az egyes, mágikus keresztelő rítus hozza létre, hanem a keresztség eszméje, ami az embert a világával létesített archaikus identitásából kiemeli, és egy világ fölé helyezett élőlényvé avatja. Hogy az emberiség ennek az ideának a nivóját elérhesse, ez volt a keresztségnek és a szellemi, az átlényegült ember megszületésének a legalapvetőbb szándéka.

A tudattalan pszichológiájában az az alapelv érvényesül, hogy minden viszonylag önálló lélekrésznek személyiségkaraktere van, vagyis tüstént megszemélyesül, mihelyt alkalma adódik független megnyilvánulásra. Ehhez legjobb példák az elmebetegek hallucinációi és a médiumokkal történő kommunikációk. Ahol a lélek valamely függetlenné vált része projiciálódik, ott létrejön egy különben láthatatlan személy. Így jelennek meg a szokásos spiritizta szeánszokon a szellemek, és ugyanez a helyzet a primitív embereknél is. Ha lényeges lélekrész projiciálódik valakire, akkor abból *mana* lesz, azaz egy szokatlanul hatékony lény, tehát varázsló, boszorkány vagy farkasember stb. Az a primitív elképzelés, hogy a sámánorvos az éjjelente elvándorolt lélekrészeket ketrecébe fogja, mint a madarakat, a legfényesebben illusztrálja a mondottakat. Ezekből a projektumokból lesz a sámán *mana*, ezek készítetik beszédre az állatokat, fákat és köveket, és mivel lélekrészek, éppen azért kényszerítik feltétlen engedelmessegre az egyént. Ennélfogva válik az elmebeteg hallucinációi rabjává, mivel ezek a projekciók a saját lelki tevékenységből erednek, és ezeknek tudattalanul éppen olyan mértékben alanya, mint a valóban hallhatóknak, láthatóknak és észlelhetőknak.

Lélektani szempontból tehát a primitív embereknek az az elképzelése, hogy a véletlen önkény uralma a szellemek és a varázslók működésének szándékolt következménye, nekik a legtermészetesebb - mert elkerülhetetlen - következtetés.

De ne áltassuk magunkat e tekintetben! Tudniillik, ha egy okos primitív embernek előadnánk a mi tökéletesen tudományos magyarázatunkat, akkor ő vádolna bennünket a legnevetesebb babonassággal és a logika teljes hiányával, mert neki az a véleménye, hogy a Nap világítja meg a Földet, és nem a szemünk. Ilyenformán részesültem egyszer egy barátomtól, „Tenger-szem” puebló főnöktől megszégyenítő rendreutasításban, mikor is az ágostoni érveléssel: „Non est hic sol dominus noster, sed qui illum fecit.” [Nem ez a Nap a mi Urunk, hanem, aki teremtette.] inszinuáltam. Megbotránkozva rivallt rám, a Napra mutatva: „Ő, aki ott megy, a mi atyánk, hiszen láthatod. Belőle árad minden fény, minden élet, semmi sincs, amit ne ő csinált volna.” Heves izgalom vett erőt rajta, birkózott a szavakkal, végül kitört belőle: „Maga a hegylakó, aki egyedül jár, sem tudná még a tüzét sem nélküle meggyújtani.” Szebben, mint e szavakkal valójában alig lehet jellemezni az archaikus álláspontot. Minden hatalom kívül található, és csak általa létezhetünk. Bizonyára, minden további magyarázat nélkül is jól látják, hogyan konzerválja még a mi, isteneitől megfosztott napjainkban is a vallásos gondolkodás az archaikus lélek állapotát. Sok-sokmillió ember gondolkodik még mindig hasonlóképpen.

Midőn fentebb megtárgyaltuk a primitív emberek alapbeállítódását a véletlen önkényére, arra az álláspontra helyezkedtem, hogy ez a szellemi magatartásuk bizonyos fokig célszerű, és ennek megfelelően értelmes. Kockáztassuk meg - ha csak egy percre is - azt a hipotézist, hogy

az önkényes hatalmasságokról szóló primitív elméletnek nemcsak pszichológiai, hanem tényleges jogosultsága is van.

Ne féljenek: nem akarok ajtóstul rontani a házba és önöket a boszorkányság tényszerűségéről meggyőzni, csupán önökkel együtt szeretném megfontolni, hogy milyen következtetésekre jutnánk, ha - mint a primitívek - azt tételeznénk fel, hogy minden fény a Napból ered, hogy a dolgok önmaguktól szépek és hogy az emberi lélek egy darabja esetleg egy párdúc, ha tehát igazat adnánk a primitív mana-teóriának. E szerint az elmélet szerint a szépség hat *ránk*, és nem *mi* nyilvánítunk szépeknek valamit. Valaki *ténylegesen* ördög, nem pedig attól vált ördöggé, hogy mi rávetítettük saját gonoszságunkat. Valóban léteznek önmaguk erejéből hatékony emberek, a mana-személyiségeknek nevezettek, akik az egzisztenciájukat egyáltalán nem a mi képzelőerőnknek köszönhetik. A mana-teória ugyanis azt jelenti, hogy van valamiféle egyetemesen áradó erő, ami rendkívüli hatását valóságosan kifejti. Mindenre hat, ami csak létezik, különben semmi sem volna igazi. Csakis az ő energiája következtében tételezhető fel a *létezés*. A létező egy erőter. Amint látják, a primitív mana-teória egyfajta energetikai kiegészítés képzetét kelti. Idáig bizonyára nem okozott nehézséget a primitív felfogás követése. Ha azonban ezt a szemléletet következetesen tovább szőjük és a fent említett lelki projekciókat ellentétükbe fordítjuk, akkor azt is állítjuk, hogy nem a képzeletünk vagy az érzéseink változtatják a sámant varázslóvá, hanem ő *varázsló*, és ő az, aki mágikusan hat ránk; hogy a szellemeket sem hallucináljuk, hanem önszántukból jelennek meg nekünk. Ha pedig ilyen megállapításokra jutunk, legyenek bár a mana-elmélet logikus derivátumai, mégiscsak meghökkenünk és ismét a mi szép projekció-teóriánkra tekintünk vissza. Nem kisebb problémáról van ugyanis szó, mint arról a kérdésről: vajon a lelki funkciók, a lélek, a szellem vagy a tudattalan bennünk keletkezett, vagy pedig a psziché a tudat képződése kezdetén ténylegesen szándékok és önkényes hatalmak formájában kívül foglalt helyet, és a lelki fejlődés folyamán csak fokozatosan került az emberekbe? Vajon az úgynevezett lehasított lélekrészek valamikor igazán egy teljes egyéni lélek részei voltak, avagy önállóan létező lelki egységek, egyszerűbb kifejezéssel: szellemek, ősök lelkei vagy hasonlóak, amelyek a fejlődés során inkarnálódtak az emberbe, és fokozatosan illesztették össze benne azt a világot, amit most a lelkének nevezünk? Ez a végkövetkeztetés kétségkívül szokatlanul hangzik, azonban alapjában véve nem teljesen értelmetlen. Nemcsak a vallásos, hanem a pedagógiai felfogás szerint is olyan lelki tartalmat plántálhatunk az emberekbe, amely eredetileg nem volt bennük. Létezik szuggesztió is és befolyásolás is, sőt a legmodernebb behaviourizmusnak e tekintetben szertelen elvárásai vannak. A lélek komplex összeolvadásának az elméletét az egyszerű szemléletben érthetően, különböző formákban képezi le: például a megszállottságban és az ősök lelkének inkarnációjában, a lélekvándorlásba vetett - általánosan elterjedt - hitben. Vagy vegyük szemügyre a tüsszentést, amire még mindig illik az mondani: „Kedves egészségére váljék”, ami azt jelenti, hogy „remélhetőleg az új lélek nem árt neked”. Az is hasonlít a komplex összeolvadáshoz, mikor tapasztaljuk saját egyéni fejlődésünk folyamán, hogy az egymásnak ellent mondó részhalmazok hogyan formálódnak egységes személyiséggé. Ha testünk a Mendel-féle öröklött egységek sokaságából állt össze, akkor talán nem teljesen kizárt, hogy lelkünk is azonos körülményeknek volt kitéve. Hasonló a meggyőződése napjaink materialista nézetének, amelyet az archaikussal együtt közös tendencia jellemez, és pedig az, hogy az individuum csupán egy rezultátum, ami a materialisták szerint különféle természetes okok, a primitív emberek szerint a véletlen önkényéből keletkezett. Mindkét esetben az egyén a környezetében ható szubsztancia lényegtelen és véletlen termékének tűnik. Ez a szemlélet teljesen következetes az archaikus világkép fényében, ahol is a közönséges egyed sohasem fontos, hanem korlátlanul pótolható és feltétlenül múlandó. A materializmus a legszigorúbb kauzalitás kerülőútján jutott újból vissza a primitív felfogáshoz. De a materialisták rendszerességükből adódóan radikálisabbak, mint a primitív emberek.

Utóbbiaknak van egy előnyük; a következtetlenségük: kivételeznek a mana-személyiségekkel. Ezek a történelmi fejlődés során istenek, hősök és isteni királyok méltóságára emelkedtek, akik - mivel az istenek öröklétét biztosító eledelből ettek - halhatatlanságban részesültek. Bizony, az egyén halhatatlanságának és maradandó értékének az eszméje már a korai archaikus fokon is fellelhető: előbb a kísértethitben, majd a korabeli mítoszokban, ahol még nem volt halál, hanem az mindenkor valamilyen időtlen félreértés vagy hanyagság miatt következett be.

A primitív ember nincs tisztában felfogásának ezzel az ellentmondásával. Négereim egyre bizonygatták nekem, hogy fogalmuk sincs arról, mi történik velük haláluk után. Akkor ugye meghalnak, nem lélegzenek, a holttestet az erdőbe viszik, ahol a hiénák felfalják. Így gondolkodnak nappal, éjszaka viszont csak úgy nyüzsögnek a halottak szellemei, akik embert és jószágot megbetegítenek, megtámadják és megfojtják az éjszakai vándort stb. Az ilyen és ezekhez hasonló következtetések miatt az európai úgyszólván kibújna a bőréből, mert nem gondol arra, hogy a mi kulturált világunkban sincs ez másképp. Vannak egyetemeink, melyek az isteni beavatkozásról azt tartják, hogy szóra sem érdemes, ugyanakkor van teológiai fakultásuk. Létezik nem egy materialista természettudós, aki obszcén dolognak tartja, ha valamilyen állatfaj akár legparányibb variációját isteni önkény aktusából vezetik le, és közben lelke másik rekeszében egy tökéletesen felépített keresztény vallást dédelget, ami, noha csak vasárnaponként, de akkor szemmel láthatóan igaznak bizonyul. Hát akkor miért bosszankodnánk a primitív következtelenségeken?

Az emberiség ősi gondolkodásából egyáltalán semmilyen filozófiai rendszer nem vezethető le, csupán antinómiák, amelyek azonban minden korban, minden kultúrában minden probléma kimeríthetetlen bázisát képezik.

Vajon az archaikus ember *representation collectives*-jei mélyen gyökereznek, vagy csak olybá tűnnek? Kezdetben volt az eszme, vagy csak később az ember teremtette meg? Ezekre a végső kérdésekre nem ismerem a választ, de - befejezésül - elmondanám még egy megfigyelésemet, amit az Elgon-hegység törzseinél tettem. Összevissza kutattam és kérdezősködtem vallásos eszméik vagy ceremóniáik bármilyen nyoma felől, és heteken át semmire sem bukkantam. Pedig az emberek megmutattak mindent és készségesen adtak felvilágosítást mindenről. Beszélgetéseinket bennszülött tolmács sem hátráltatta, mert sok öreg férfi beszélt szuahéli nyelven. Bár kezdetben tartózkodóak voltak, de amikor megtört a jég, a legbarátságosabb fogadtatásban részesítettek. Vallásgyakorlatukról azonban akkor sem tudtak semmit mondani. Én azonban nem tágitottam, és egyszer csak egy öreg azt mondta: „Reggel, napfelkeltekor kimegyünk a kunyhókból, tenyerünkbe köpünk és a Nap felé tartjuk.” Megkértem, hogy mutassa be nekem a ceremóniát, és ismertesse pontosan. Szóval: erősen beleköpnek vagy belefújnak a szájuk elé tartott markukba, majd a Nap felé fordítják tenyerüket. Megkérdeztem, hogy ez mit jelent, hogy miért csinálják, hogy minek fújnak vagy köpnek a tenyerükbe? Hiába: „Mindig így csinálták” - csak ezt válaszolták. Lehetetlen volt bármilyen magyarázatot is kapnom, és végül teljesen meggyőződtem arról, hogy valóban csak azt tudják, hogy csinálják, de hogy miért teszik, azt nem. Értelmet nem látnak ebben a tevékenységükben, amelyhez hasonló gesztusokkal az újholdat is köszöntik.

Tegyük fel, hogy én itt egy teljesen idegen jövevény lennék, aki azért jött ebbe a városba, hogy az itt uralkodó szokásokat kutassa. Először is letelepednék Zürichberg villái mellett és lakóikkal szomszédi kapcsolatot létesítenék. Azután feltenném a kérdésemet Müller és Meyer uraknak: „Kérem, mondjanak valamit vallásgyakorlásukról.” Mindkét úr meghökken: ők soha nem mennek templomba, semmiről sem tudnak és hevesen tagadják, hogy ilyen dolgokkal foglalkoznának.

Közben kitavaszodik, és jön a húsvét. Egy reggel különös tevékenység közben lepem meg Müller urat, buzgón lótfut a kertjében, festett tojásokat rejteget el és különleges, nyulat ábrázoló figurákat rak melléjük. Rajtaütők in flagranti: „Hát ezt a rendkívül érdekes ceremóniát meg miért titkolta előlem?” - kérdezem. „Miféle ceremóniát? Hiszen ez semmi. Ezt mindig csináljuk húsvétkor.”

„De hát akkor mit jelentenek a tojások, a figurák, a rejtegetés?” Müller urat mintha fejbe kólintották volna. Maga sem tudja, éppoly kevésbé, mint azt, hogy mit jelent a karácsonyfa, és mégis csinálja éppúgy, mint a primitív emberek.

Esetleg a primitív ősök tudták jobban, hogy mit tesznek? - de ez fölöttébb valószínűtlen. Az archaikus ember csupán megteszi a dolgokat, és csak a már civilizált tudja, hogy mit hajt végre.

Hát akkor mit jelenthet az Elgon-hegység környéki törzsek fent említett ceremóniája? Nyilvánvaló, hogy offertórium [hódolat] a Napnak, ami ezeknek a népeknek a felkeltekor - és csak akkor - *mungu*, azaz isteni mana. Vegyük a nyálat, ami primitív felfogás szerint a személyes mana, gyógyító-, varázsló- és életerőt tartalmaz; vegyük a lélegzetet, az a „zoho”, arabul: *ruch*, héberül: *ruach*, görögül: *pneuma*, szél és szellem. Tehát a cselekvés így fejezhető ki: felajánlom Istennek élő lelkemet. Szótlatlanul végzett ima, ami akár így is hangozhatna: „Uram, a Te kezébe ajánlom lelkemet.”

Ez minden ok nélkül történik, vagy ideája már az emberiség előtt elgondolt szándék volt?

Hölgyeim és uraim! Ezzel a megoldatlan problémával fejezném be előadásomat.